

**Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τεχνών και
Ανθρωπιστικών Σπουδών**

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

**« Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας για την είσοδό
της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ):
Πολιτικές, διπλωματικές και κοινωνικές
διαστάσεις (1975-1981) »**

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ Τσάτσας Βασίλειος

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΠΙΒΛΕΠΩΝΤΑ/ΠΟΥΣΑ Κος Κουρκουβέλας

Λυκούργος

ΜΗΝΑΣ/ΕΤΟΣ 02/2026

**Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τεχνών και
Ανθρωπιστικών Σπουδών**

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας για την είσοδό της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ): Πολιτικές, διπλωματικές και κοινωνικές διαστάσεις (1975-1981).

Διπλωματική Εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος

Βασίλειος Τσάτσας

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Κος Δουκάκης Κωνσταντίνος

Κος Ιακωβίδης Κυριάκος

Κος Κουρκουβέλας Λυκούργος

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2026

Copyright © Βασίλειος Τσάτσας, 2026

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της Διπλωματικής Εργασίας από το Πανεπιστήμιο Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Σελίδα Εγκυρότητας

Όνοματεπώνυμο **Φοιτητή:** ...Βασίλειος Τσάτσας.....

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας: ... Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας για την είσοδό της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ): Πολιτικές, διπλωματικές και κοινωνικές διαστάσεις (1975-1981).....

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις13/02/2026..... από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος)... [ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Ή ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Ο Βασίλειος Τσάτσας, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας για την είσοδό της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ): Πολιτικές, διπλωματικές και κοινωνικές διαστάσεις (1975-1981)», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ο/Η Δηλών /σα

A handwritten signature in black ink, appearing to read "B. Tsikas". The signature is stylized with a large loop at the end and a horizontal line extending to the right.

Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας για
την είσοδό της στην Ευρωπαϊκή
Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ):
Πολιτικές, διπλωματικές και κοινωνικές
διαστάσεις (1975-1981)

Περιεχόμενα

Περίληψη	10
Πρόλογος	12
Εισαγωγή	14
ΜΕΡΟΣ Α΄ - 1974-1977: Η στρατηγική επιλογή και το άνοιγμα της διαδικασίας.....	17
Κεφάλαιο 1 ^ο : Ιστορικό πλαίσιο - Από τη Σύμβαση (1961) στη Μεταπολίτευση (1974).....	17
Κεφάλαιο 2 ^ο : Η αίτηση ένταξης (1975) - Απόφαση και πρώτη αντίδραση της Ευρώπης	19
Κεφάλαιο 3 ^ο : Η πορεία των διαπραγματεύσεων (1976-1977) - Εμπόδια και καθυστερήσεις.....	21
ΜΕΡΟΣ Β΄ - 1977-1981: Επιτάχυνση, πολιτική πίεση και ένταξη	25
Κεφάλαιο 4 ^ο : Το 1978 - Διπλωματική αντεπίθεση και η επιτάχυνση των εξελίξεων	25
4.1. Πρωτοβουλίες Καραμανλή στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες	25
4.2. Ο “εσωτερικός παράγοντας Παπανδρέου”	27
4.3. Κίνηση καλής θέλησης προς την Τουρκία	27
4.4. Αντιδράσεις σε μεταβατικές ρυθμίσεις	29
4.5. Η βαλκανική διάσταση της ελληνικής ένταξης στην ΕΟΚ (Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Τουρκία).....	31
Κεφάλαιο 5 ^ο : Η τελική συμφωνία και η υπογραφή της ένταξης (1979).....	34
5.1. Η πανηγυρική ημέρα στο Ζάππειο (28 Μαΐου 1979).....	34
5.2. Ομιλίες και μηνύματα	35
5.3. Βασικά σημεία της τελικής συμφωνίας	37
5.4. Αντιδράσεις και αντιπολίτευση.....	38
5.5. Η επικύρωση από τη Βουλή (28 Ιουνίου 1979).....	40
Κεφάλαιο 6 ^ο : Πολιτικές αντιπαραθέσεις στην Ελλάδα - Κυβέρνηση vs Αντιπολίτευση ...	43
6.1. Η κυβερνητική πλευρά (Νέα Δημοκρατία).....	43
6.2. Το ΠΑΣΟΚ και ο Ανδρέας Παπανδρέου	45
6.3. Η Αριστερά (ΚΚΕ και λοιποί)	47
6.4. Οι κεντρώοι (Ένωση Κέντρου - ΕΔΗΚ)	48
6.5. Πολιτική εκμετάλλευση και αποτελέσματα	49
Κεφάλαιο 7 ^ο : Κοινωνικές αντιδράσεις και δημόσιος διάλογος.....	51
7.1. Ο ρόλος του Τύπου	51

7.2. Επαγγελματικοί φορείς και συνδικάτα	52
7.3. Η κοινή γνώμη γενικότερα	54
7.4. Διανοούμενοι και ακαδημαϊκοί	55
Κεφάλαιο 8ο: Αξιολόγηση της περιόδου - Η σημασία της ένταξης για το μέλλον της Ελλάδας	58
8.1. Σταθεροποίηση της Δημοκρατίας	58
8.2. Στρατηγική / Διεθνής θέση	59
8.3. Οικονομικά οφέλη και προκλήσεις	60
8.4. Κοινωνικές εξελίξεις.....	61
8.5. Επαληθεύθηκαν οι φόβοι;	62
ΜΕΡΟΣ Γ' - Από την ευρωπαϊκή προσδοκία στη δομική κρίση (1981-2010)	65
Κεφάλαιο 9ο - Η μεταγενέστερη πορεία της ελληνικής ευρωπαϊκής ένταξης: από την αρχική ευφορία στη συστημική κρίση.....	65
9.1 Η πλήρης ένταξη στην ΕΟΚ και το κλίμα προσδοκιών (1981-μέσα δεκαετίας 1980)	65
9.2 Η ελληνική οικονομία εντός της ΕΟΚ: ανισορροπίες και διαρθρωτικές αδυναμίες	67
9.3 Μεταβολές του παραγωγικού μοντέλου: αποβιομηχάνιση και ενίσχυση του τομέα των υπηρεσιών	69
9.4 Από την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ)	70
9.5 Το ευρώ ως πολιτική και οικονομική επιλογή: ευκαιρίες και περιορισμοί.....	71
9.6 Η κρίση χρέους του 2010 και η επιβολή των Μνημονίων: ιστορική αποτίμηση	72
9.7 Συνέχεια ή ρήξη; Η μακρά σκιά της ένταξης στην ΕΟΚ	73
Συμπεράσματα	75
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	78

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει τις διαπραγματεύσεις της Ελλάδας για την ένταξη της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) κατά την περίοδο 1975-1981, αναλύοντας τις πολιτικές, διπλωματικές και κοινωνικές διαστάσεις της διαδικασίας. Η ένταξη της Ελλάδας δεν αντιμετωπίζεται ως μια στενά οικονομική επιλογή, αλλά ως μια στρατηγική πολιτική απόφαση με βαθύ ιστορικό και θεσμικό αποτύπωμα, η οποία συνδέθηκε άμεσα με τη σταθεροποίηση της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας και την επανένταξη της χώρας στον δυτικό κόσμο (Karamouzi, 2014).

Αρχικά, παρουσιάζεται το ιστορικό πλαίσιο της ελληνικής ευρωπαϊκής πορείας, από τη Συμφωνία Σύνδεσης του 1961 έως τη Μεταπολίτευση του 1974, αναδεικνύοντας τη συνέχεια αλλά και τη διακοπή που επέφερε η δικτατορία. Στη συνέχεια, αναλύεται η υποβολή της αίτησης ένταξης το 1975 και η επιφυλακτική στάση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, καθώς και η πολιτική απόφαση των κρατών-μελών να προχωρήσουν στις διαπραγματεύσεις, υπερβαίνοντας καθαρά τεχνοκρατικές αξιολογήσεις. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πορεία των διαπραγματεύσεων την περίοδο 1976-1978, στα βασικά εμπόδια που αναδείχθηκαν και στον καθοριστικό ρόλο της προσωπικής διπλωματίας του Κωνσταντίνου Καραμανλή για την επιτάχυνση των εξελίξεων.

Η εργασία εξετάζει επίσης τις εσωτερικές πολιτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις που προκάλεσε η ευρωπαϊκή προοπτική, καθώς και τη στάση των βαλκανικών γειτόνων της Ελλάδας, οι οποίοι αντιλήφθηκαν την ένταξη ως γεωπολιτική μετατόπιση της χώρας προς τη δυτική Ευρώπη. Τέλος, η ανάλυση επεκτείνεται πέρα από το 1981, αποτιμώντας τη μακρά πορεία της Ελλάδας εντός της ΕΟΚ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από την αρχική ευφορία έως τις διαρθρωτικές αδυναμίες, την ένταξη στην ΟΝΕ και την κρίση χρέους του 2010. Συμπερασματικά, η ένταξη στην ΕΟΚ αναδεικνύεται ως ιστορικά αναγκαία και πολιτικά επιτυχής επιλογή, η οποία όμως δεν συνοδεύτηκε από τον απαιτούμενο εσωτερικό μετασχηματισμό, γεγονός που επηρέασε καθοριστικά τη μετέπειτα πορεία της χώρας.

Λέξεις-κλειδιά: Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), Μεταπολίτευση,
Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, Ελληνική οικονομική κρίση

Πρόλογος

Στις 28 Μαΐου 1979, ένα ζεστό απόγευμα στην Αθήνα, χιλιάδες Έλληνες παρακολουθούσαν από τις τηλεοράσεις τους μια ιστορική στιγμή: στο Ζάππειο Μέγαρο, ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής υπέγραφε τη Συνθήκη Προσχώρησης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Ήταν μια στιγμή συγκίνησης και αισιοδοξίας, αλλά και ανησυχίας για το μέλλον. Πολλοί πολίτες ένιωθαν περήφανοι που η Ελλάδα «επιστρέφει στην Ευρώπη» μετά από χρόνια πολιτικής περιπέτειας, ενώ άλλοι προβληματίζονταν - λίγοι κατανοούσαν πλήρως τι σήμαινε η ένταξη και ποιες αλλαγές θα έφερνε. Η εικόνα του Καραμανλή, πλαισιωμένου από Ευρωπαίους ηγέτες, να βάζει τη μονογραφή του σε ένα βαρύ έγγραφο, έμελλε να χαραχτεί στη συλλογική μνήμη ως το τέλος μιας επίμονης προσπάθειας και η αρχή μιας νέας εποχής για τη χώρα.

Η περίοδος 1975-1981 υπήρξε καθοριστική: η Ελλάδα, μόλις βγαίνοντας από τη σκιά μιας επταετούς δικτατορίας, διαπραγματεύτηκε με τα ευρωπαϊκά κράτη την πλήρη ένταξή της στην ΕΟΚ. Οι διαπραγματεύσεις αυτές δεν ήταν απλά τεχνικές συζητήσεις για δασμούς και ποσοστώσεις· ήταν μια συνολικότερη δοκιμασία των αντοχών της ελληνικής δημοκρατίας, των επιλογών της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας, αλλά και των αντιδράσεων της κοινωνίας. Η απόφαση ένταξης δεν έτυχε ομοφωνίας - αντιθέτως, πυροδότησε έντονο δημόσιο διάλογο, πολιτικές αντιπαραθέσεις και κοινωνικές ζυμώσεις. Από τη μία πλευρά, η κυβέρνηση Καραμανλή προέτασε την ένταξη ως εθνικό στόχο που θα θωράκιζε τη δημοκρατία και θα έφερνε ανάπτυξη. Από την άλλη, η αντιπολίτευση, με πρωτοπόρο το νεοσύστατο τότε ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου, κατήγγειλε την ένταξη ως «εξάρτηση» και διαδήλωνε με συνθήματα όπως «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο» και «Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες». Οι διεθνείς ισορροπίες επίσης έπαιζαν ρόλο: η Ευρώπη δίσταζε λόγω της ελληνικής οικονομικής υστέρησης και των εντάσεων με την Τουρκία, ενώ στο παρασκήνιο οι μεγάλες δυνάμεις (Γαλλία, Γερμανία, Μ. Βρετανία) ζύγιζαν το πολιτικό και οικονομικό κόστος της διεύρυνσης.

Σε αυτόν τον πρόλογο, ας πάρουμε μια ανάσα πριν βουτήξουμε στο κυρίως θέμα. Θα δούμε πώς η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση του 1974 έφτασε στην αίτηση ένταξης

τον Ιούνιο του 1975, πώς κύλησαν οι διαπραγματεύσεις ως το 1979 και ποιες ήταν οι κύριες προκλήσεις τους, ποιες πολιτικές αποφάσεις καθόρισαν την πορεία, ποιες διπλωματικές κινήσεις ξεκλείδωσαν τα ευρωπαϊκά «ναϊ» και ποιες κοινωνικές αντιδράσεις σημάδεψαν τον δημόσιο διάλογο. Γραμμένο σε απλή, καθημερινή γλώσσα, το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να αφηγηθεί ολοκληρωμένα αυτή την ιστορία - μια ιστορία όπου μπλέκονται η υψηλή πολιτική με την καθημερινή ζωή, η ιδεαλιστική ρητορική με τον πραγματισμό των αριθμών, και οι ελπίδες ενός λαού με τους σχεδιασμούς μιας ηπείρου.

Εισαγωγή

Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα το 1981 αποτελεί ένα από τα πιο καθοριστικά γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Δεν πρόκειται απλώς για μια οικονομική συμφωνία ή για ένα θεσμικό βήμα ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αλλά για μια στρατηγική πολιτική επιλογή με μακροχρόνιες συνέπειες για τη θέση της χώρας στο διεθνές σύστημα, τη λειτουργία του πολιτικού της συστήματος και τη μετέπειτα οικονομική και κοινωνική της πορεία (Ιωακειμίδης, 1997:17-18· Ριζάς, 2019:25-26).

Η απόφαση για την υποβολή αίτησης ένταξης το 1975 ελήφθη σε ένα ιδιαίτερα φορτισμένο ιστορικό πλαίσιο. Η Ελλάδα έβγαινε από επτά χρόνια δικτατορίας, με τραυματισμένους θεσμούς, εύθραυστη δημοκρατία και σοβαρές προκλήσεις στην εξωτερική της πολιτική, ιδιαίτερα μετά την κυπριακή κρίση. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η ευρωπαϊκή προοπτική αντιμετώπιστηκε από τη μεταπολιτευτική ηγεσία ως μέσο πολιτικής σταθεροποίησης, διεθνούς κατοχύρωσης και οριστικής απομάκρυνσης από τον κίνδυνο αυταρχικών παλινδρομήσεων (Σβολόπουλος, 2001:553).

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει τις διαπραγματεύσεις της Ελλάδας για την είσοδό της στην ΕΟΚ κατά την περίοδο 1975-1981, αναλύοντας τις πολιτικές, διπλωματικές και κοινωνικές διαστάσεις της διαδικασίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον ρόλο του Κωνσταντίνου Καραμανλή και της μεταπολιτευτικής κυβέρνησης, καθώς και στη διεθνή συγκυρία μέσα στην οποία η Ελλάδα επιδίωξε και τελικά πέτυχε την ένταξή της. Παράλληλα, αναδεικνύονται οι αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας, οι επιφυλάξεις και οι υποστηρικτικές στάσεις των κρατών-μελών της ΕΟΚ, αλλά και η σημασία των διεθνών πολιτικών συσχετισμών για την έκβαση των διαπραγματεύσεων (Σβολόπουλος, 1995γ:76).

Ωστόσο, η εργασία δεν περιορίζεται στην περίοδο των διαπραγματεύσεων. Αντίθετα, επιχειρεί να τοποθετήσει την ένταξη στο ευρύτερο ιστορικό της πλαίσιο, εξετάζοντας και τη μεταγενέστερη πορεία της Ελλάδας εντός της ΕΟΚ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η αρχική ευφορία και οι προσδοκίες της ένταξης συγκρίνονται με τις εξελίξεις που ακολούθησαν: τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας, τη

μεταβολή του παραγωγικού μοντέλου, την πορεία προς την Οικονομική και Νομισματική Ένωση και, τελικά, την κρίση χρέους του 2010 και την επιβολή των Μνημονίων (Pagoulatos, 2003:169).

Η βασική υπόθεση της εργασίας είναι ότι η ένταξη στην ΕΟΚ υπήρξε ιστορικά αναγκαία και πολιτικά επιτυχημένη επιλογή, αλλά δεν συνοδεύτηκε από τον απαιτούμενο εσωτερικό μετασχηματισμό. Η Ευρώπη προσέφερε πλαίσιο, πόρους και σταθερότητα, όχι όμως αυτόματες λύσεις. Οι μεταγενέστερες κρίσεις δεν αναιρούν τη σημασία της ένταξης, αλλά αναδεικνύουν τα όριά της όταν δεν συνδυάζεται με αποτελεσματικό κράτος, μακρόπνοη αναπτυξιακή στρατηγική και κοινωνική συναίνεση (Featherstone & Papadimitriou, 2008· OECD, 2023).

Δομικά, η εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο εξετάζει την περίοδο 1974-1977 και τη στρατηγική επιλογή της ευρωπαϊκής πορείας. Το δεύτερο αναλύει την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων και την ένταξη κατά την περίοδο 1977-1981, λαμβάνοντας υπόψη και τις διεθνείς και περιφερειακές διαστάσεις. Το τρίτο μέρος επεκτείνει την ανάλυση πέρα από το 1981, αποτιμώντας τη μακρά πορεία της ελληνικής ευρωπαϊκής ένταξης έως την κρίση του 2010 και τη μεταμνημονιακή εποχή. Με αυτόν τον τρόπο, η εργασία επιδιώκει όχι μόνο να αφηγηθεί τα γεγονότα, αλλά και να ερμηνεύσει τη σημασία τους για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Μεθοδολογία της Έρευνας

Η παρούσα εργασία στηρίζεται σε ποιοτική βιβλιογραφική έρευνα, η οποία εντάσσεται σε μια συνδυασμένη βιβλιογραφική και ιστορική μεθοδολογία και περιλαμβάνει κριτική ανάλυση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Το βασικό υλικό προέρχεται από επιστημονικές μονογραφίες, συλλογικούς τόμους και άρθρα ακαδημαϊκών περιοδικών που εξετάζουν την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, το πολιτικό πλαίσιο της Μεταπολίτευσης και τη μακροχρόνια ευρωπαϊκή πορεία της χώρας (Ιωακειμίδης, 1997· Tsoukalis, 2005· Featherstone & Papadimitriou, 2008· Karamouzi, 2014, κ.α.). Οι συγκεκριμένες μελέτες αποτέλεσαν τον βασικό κορμό της ανάλυσης, καθώς χρησιμοποιήθηκαν εκτενέστερα για την ερμηνεία των πολιτικών

επιλογών της περιόδου 1975–1981 και για τη σύνδεσή τους με τις μεταγενέστερες εξελίξεις.

Οι πηγές αντλήθηκαν από πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες, ηλεκτρονικές βάσεις ακαδημαϊκών εκδόσεων, καθώς και από επίσημους ιστότοπους διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών (OECD, IMF, Ευρωπαϊκή Ένωση), οι οποίοι αξιοποιήθηκαν κυρίως για την αποτύπωση θεσμικών και οικονομικών δεδομένων. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στο Δωδεκάτομο του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως βασική ιστορική πηγή για την κατανόηση του πολιτικού και θεσμικού πλαισίου της ένταξης, καθώς συνδυάζει αρχειακό υλικό, ιστορικές μελέτες και τεκμηριωμένες αναλύσεις της περιόδου (<https://ikk.gr/dodekatomo/>). Η φύση των πηγών είναι κυρίως αναλυτική και ερμηνευτική, γεγονός που επέτρεψε τη συγκριτική προσέγγιση διαφορετικών ιστοριογραφικών θέσεων και τη σύνθεση μιας σφαιρικής, τεκμηριωμένης αποτίμησης του εξεταζόμενου ζητήματος.

ΜΕΡΟΣ Α΄ - 1974-1977: Η στρατηγική επιλογή και το άνοιγμα της διαδικασίας

Κεφάλαιο 1^ο: Ιστορικό πλαίσιο - Από τη Σύνδεση (1961) στη Μεταπολίτευση (1974)

Ξεκινώντας, είναι εύλογο να αναφερθεί ότι για να κατανοήσουμε τις διαπραγματεύσεις του 1975-1981, πρέπει πρώτα να δούμε το ιστορικό πλαίσιο που τις γέννησε. Η σχέση της Ελλάδας με την ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν ξεκίνησε ξαφνικά τη δεκαετία του '70 - είχε ρίζες πίσω στο 1961, όταν η χώρα έγινε η πρώτη εκτός των Ιδρυτικών Έξι που υπέγραψε συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ (Tsoukalis, 1997:67-68). Ήδη από το 1959, ο τότε πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής προσανατολίστηκε στρατηγικά προς την Ευρώπη, καταθέτοντας αίτηση σύνδεσης με τη νεοσύστατη τότε Κοινότητα (Σβολοπούλος, 1993). Η συμφωνία σύνδεσης του 1961 άνοιξε μια λεωφόρο οικονομικής συνεργασίας, με προοπτική μελλοντικής πλήρους ένταξης.

Ωστόσο, η πορεία αυτή δεν εξελίχθηκε ομαλά. Η δεκαετία του 1960 χαρακτηρίστηκε από πολιτική αστάθεια, ενώ το 1967 η επιβολή της δικτατορίας ανέστειλε τη δημοκρατική λειτουργία του κράτους. Η ΕΟΚ, βασισμένη σε αρχές δημοκρατίας και κράτους δικαίου, δεν μπορούσε να συνεχίσει τη συνεργασία με ένα αυταρχικό καθεστώς. Έτσι, η συμφωνία σύνδεσης μπήκε ουσιαστικά «στον πάγο» κατά την περίοδο της επταετίας (Milward, 1999:378-379· Michalski & Wallace, 1992:112).

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας τον Ιούλιο του 1974 (Μεταπολίτευση) βρήκε την Ελλάδα σε σημείο καμπής: πολιτικά τραυματισμένη, με εύθραυστη οικονομία, κοινωνική ένταση και ανοιχτά εξωτερικά προβλήματα, κυρίως το Κυπριακό και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις μετά την τουρκική εισβολή. Η ανάγκη για επάνοδο στην «ομαλότητα» ήταν καθολική. Ο Καραμανλής, που επέστρεψε από το Παρίσι, είχε στόχο την ανασυγκρότηση των θεσμών και την εδραίωση της δημοκρατίας (Karamouzi, 2014:16).

Από την αρχή της μεταπολίτευσης, ο Καραμανλής έθεσε την ένταξη στην ΕΟΚ ως εθνική προτεραιότητα (Karamouzi, 2014:29). Η περίφημη ρήση του «Η Ελλάς ανήκει εις την Δύσιν» αποτύπωνε αυτή τη στρατηγική επιλογή (Σβολοπούλος, 1995γ:20). Δεν επρόκειτο απλώς για οικονομική επιδίωξη, αλλά για μια βαθιά πολιτική και πολιτισμική δέσμευση - η Ελλάδα ως λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού έπρεπε να έχει θέση στην ευρωπαϊκή ενοποίηση (Ιωακειμίδης, 1997:25).

Η ΕΟΚ προσέφερε επίσης μια δομική εγγύηση για τη σταθερότητα: η συμμετοχή σε έναν θεσμοθετημένο δημοκρατικό οργανισμό ενίσχυε την εσωτερική νομιμοποίηση της νέας πολιτικής τάξης. Παράλληλα, υπήρχαν και ισχυρά οικονομικά κίνητρα: η Ελλάδα το 1974 ήταν μια χώρα με χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα και περιορισμένη βιομηχανική βάση. Η ένταξη στην Κοινότητα υπόσχονταν πρόσβαση σε μια τεράστια αγορά, κονδύλια και ευρωπαϊκή τεχνογνωσία (Κουροπαλάτης, 2004:45). Βεβαίως, υπήρχαν και ενδοιασμοί, ιδιαίτερα για την αγροτική παραγωγή και τη βιομηχανική ανταγωνιστικότητα, που θα εκτίθεντο σε ισχυρότερους εταίρους (Tsoukalis, 1997:73).

Μέχρι τα τέλη του 1974, η κυβέρνηση είχε ήδη ξεκινήσει προεργασία για αίτηση πλήρους ένταξης, περιμένοντας την κατάλληλη συγκυρία. Το 1975 ήταν καθοριστικό: ψηφίστηκε νέο δημοκρατικό Σύνταγμα, τέθηκε σε ισχύ τον Ιούνιο και διασφαλίστηκε έτσι θεσμικά η επιστροφή της Ελλάδας στη συνταγματική ομαλότητα. Με αυτά τα δεδομένα, άνοιξε και πάλι ο δρόμος προς την Ευρώπη (Karamouzi, 2014:34-35).

Συνοψίζοντας, η περίοδος 1961-1974 δείχνει τη συνέχεια και τη διακοπή της ελληνικής ευρωπαϊκής πορείας. Η σύνδεση του 1961 έθεσε τις βάσεις, η δικτατορία πάγωσε την πορεία και η μεταπολίτευση την επανεκκίνησε. Η ιστορική φυσιολογία του Καραμανλή έπαιξε κρίσιμο ρόλο σε όλα τα στάδια. Στα επόμενα κεφάλαια θα δούμε πώς αυτή η πολιτική επιλογή υλοποιήθηκε μέσα από σύνθετες διαπραγματεύσεις και έντονες πολιτικές και κοινωνικές ζυμώσεις.

Κεφάλαιο 2^ο: Η αίτηση ένταξης (1975) - Απόφαση και πρώτη αντίδραση της Ευρώπης

Συνεχίζοντας, στις 12 Ιουνίου 1975, μία μόλις μέρα μετά τη θέση σε ισχύ του νέου δημοκρατικού Συντάγματος, η Ελλάδα υπέβαλε επίσημα αίτηση για πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ. Η επιλογή της ημερομηνίας είχε σαφή συμβολισμό: το νέο θεσμικό πλαίσιο εδραίωνε τη δημοκρατία, και η Ευρώπη παρουσιαζόταν ως το φυσικό επόμενο βήμα. Ο Καραμανλής ήθελε να δείξει ότι η Ελλάδα γύρισε σελίδα, ότι είχε επανενταχθεί στον κόσμο της κοινοβουλευτικής σταθερότητας (Karamouzi, 2014:39-42).

Η αίτηση ένταξης είχε βαθιά πολιτικά κίνητρα. Ο Καραμανλής θεωρούσε την ΕΟΚ εγγυητή της ελληνικής δημοκρατίας και παράγοντα σταθερότητας (Σβολοπούλος, 1996^α:233-235). Σε μία περιοχή όπου οι ελληνοτουρκικές εντάσεις απειλούσαν συνεχώς την ειρήνη, η ΕΟΚ - έστω και χωρίς αμυντικό σκέλος - προσέφερε πολιτική κάλυψη και νομιμοποίηση. Ήταν επίσης ένα μήνυμα ενίσχυσης του δυτικού προσανατολισμού της χώρας, σε μια εποχή όπου τα ίχνη της απομόνωσης από τη δικτατορία ήταν ακόμη φρέσκα (Tsoukalis, 1997:80-83).

Η οικονομική διάσταση ήταν επίσης καθοριστική. Η ελληνική οικονομία, με έντονες αγροτικές και βιομηχανικές αδυναμίες, προσδοκούσε ανασυγκρότηση και αναπτυξιακή ώθηση μέσα από την πρόσβαση στην Κοινή Αγορά και στα χρηματοδοτικά εργαλεία της ΕΟΚ. Όπως επισημαίνεται, η ελληνική πλευρά προσδοκούσε στήριξη μέσω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και διαρθρωτικών ταμείων που θα μπορούσαν να ενισχύσουν τον παραγωγικό ιστό (Κουροπαλάτης, 2004:52053). Ο Καραμανλής, όμως, δεν έκρυβε ότι η προσαρμογή θα ήταν δύσκολη και ότι θα απαιτούσε βαθιές μεταρρυθμίσεις (Ιωακειμίδης, 1997:42).

Από την ευρωπαϊκή πλευρά, η αίτηση χαιρετίστηκε με θέρμη από ηγέτες όπως ο Ζισκάρ ντ' Εσταίν και ο Χέλμουτ Σμιτ, οι οποίοι έβλεπαν την Ελλάδα ως ιστορικά και πολιτισμικά αναπόσπαστο μέρος της Ευρώπης (Milward, 1999:116). Παρ' όλα αυτά, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέφρασε σοβαρές επιφυλάξεις: σε γνωμοδότησή της τον Ιανουάριο του 1976, συνέστησε δεκαετή αναβολή της ένταξης, επικαλούμενη την οικονομική

υστέρηση της Ελλάδας και την πολιτική αστάθεια στην Ανατολική Μεσόγειο (Karamouzi, 2014:66).

Η Επιτροπή έκρινε ότι η ελληνική οικονομία δεν πληρούσε ακόμα τις προϋποθέσεις πλήρους συμμετοχής - χαμηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ, μεγάλο αγροτικό τομέα και περιορισμένη βιομηχανική βάση. Ταυτόχρονα, οι ελληνοτουρκικές εντάσεις (μετά την εισβολή στην Κύπρο και τις διαφωνίες στο Αιγαίο) δημιουργούσαν ανησυχίες μήπως η ένταξη μιας μόνο από τις δύο χώρες επιβαρύνει την Κοινότητα με γεωπολιτικούς κινδύνους (Σβολόπουλος, 1997:62).

Ορισμένες κυβερνήσεις - όπως του Ηνωμένου Βασιλείου - υποστήριζαν ότι η ελληνική δημοκρατία έπρεπε πρώτα να αποδείξει τη σταθερότητά της, πριν ενταχθεί πλήρως (Tsoukalis, 1997:85). Ωστόσο, ο Καραμανλής δεν αποδέχτηκε αυτή την αναβολή. Με ισχυρές προσωπικές σχέσεις (ιδίως με τον Ζισκάρ) και αποφασιστικότητα, κινήθηκε για να παρακάμψει τη γραφειοκρατική εισήγηση και να εξασφαλίσει πολιτική συναίνεση στο Συμβούλιο (Σβολοπούλος, 1996β:29).

Μέσα από μια σειρά επαφών και διαβουλεύσεων, η πολιτική λογική υπερίσχυσε. Οι Ευρωπαίοι ηγέτες συμφώνησαν στην έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων, απορρίπτοντας τη δεκαετή αναβολή. Η απόφαση αυτή, που ελήφθη τον Ιούλιο του 1976, ήταν στρατηγικής σημασίας και επιβεβαίωσε ότι η Ελλάδα θα εντασσόταν, όχι απλώς ως οικονομική οντότητα, αλλά ως πολιτικός εταίρος (Milward, 1999:386).

Η ιστορική φράση του Ζισκάρ, «Η Ευρώπη χωρίς την Ελλάδα δεν θα ήταν Ευρώπη», συνοψίζει τη θεσμική, ιστορική και πολιτική φόρτιση της ελληνικής ένταξης (Karamouzi, 2014:52). Από εδώ και στο εξής, το ζήτημα περνά στο στάδιο των τεχνικών και πολιτικών διαπραγματεύσεων, όπου η κάθε λεπτομέρεια μετρούσε - και αυτές θα αναλύσουμε στα επόμενα κεφάλαια.

Κεφάλαιο 3^ο: Η πορεία των διαπραγματεύσεων (1976-1977) - Εμπόδια και καθυστερήσεις

Περαιτέρω, οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδας και ΕΟΚ ξεκίνησαν επισήμως τον Ιούλιο του 1976. Η κίνηση αυτή, καρπός πολιτικής επιμονής του Κωνσταντίνου Καραμανλή, αποτέλεσε στρατηγική επιλογή, σε μια περίοδο που η Ελλάδα επιζητούσε εδραίωση της δημοκρατίας και επανένταξη στον ευρωπαϊκό θεσμικό πολιτισμό. Ωστόσο, η αρχική φάση της διαδικασίας δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες της ελληνικής πλευράς. Τα έτη 1976 και 1977 χαρακτηρίστηκαν από σημαντική αδράνεια, συχνά ερμηνευόμενη ως σιωπηρή επιβεβαίωση των αρχικών επιφυλάξεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Karamouzi, 2014:49-51; Michalski & Wallace, 1992:118-119).

Οι διαπραγματεύσεις οργανώθηκαν σε θεματικές επιτροπές με τεχνικά και πολιτικά κλιμάκια, υπό την εποπτεία του τότε Υπουργού Εξωτερικών Δημήτρη Μπίτσιου και με τη συνδρομή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής μέσω του Λορέντζο Νατάλι (Tsoukalis, 1997:89). Ήδη από την αρχή, τέσσερα βασικά μέτωπα προβλημάτων διαφάνηκαν.

Το πρώτο και πλέον επίμαχο αφορούσε την ένταξη της ελληνικής γεωργίας στην Κοινή Αγροτική Πολιτική. Δεδομένου ότι ο αγροτικός τομέας απασχολούσε περίπου το 30% του ενεργού πληθυσμού και είχε σημαντικό μερίδιο στο ΑΕΠ, η Αθήνα θεωρούσε την ταχεία πρόσβαση στα αγροτικά κονδύλια ζωτικής σημασίας. Η ΚΑΠ, όμως, λειτουργούσε ήδη οριακά για πολλές χώρες - κυρίως για τη Γαλλία και την Ιταλία, που ανησυχούσαν ότι η είσοδος της Ελλάδας θα επιβάρυνε τον προϋπολογισμό ή θα διατάρασσε τις αγορές προϊόντων όπως το ελαιόλαδο και ο καπνός (Σβολόπουλος, 1997:85). Αυτές οι εντάσεις εκφράζονταν συχνά με αιτήματα για μεταβατικές περιόδους και ποσοστώσεις, τις οποίες η ελληνική πλευρά προσλάμβανε ως υπονόμηση των προσδοκιών ένταξης (Κουροπαλάτης, 2004:57-58).

Το δεύτερο μεγάλο εμπόδιο αφορούσε τις περιφερειακές πολιτικές και τη συμμετοχή της Ελλάδας σε κοινοτικούς πόρους. Η χώρα, με το χαμηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα στην Κοινότητα, αναμενόταν να γίνει σημαντικός δικαιούχος των Ταμείων - γεγονός που γεννούσε επιφυλάξεις για τη δημοσιονομική ισορροπία (Michalski &

Wallace, 1992:122-123). Κράτη-μέλη όπως το Ηνωμένο Βασίλειο πίεζαν για περιορισμούς στις ροές, προτείνοντας σταδιακή συμμετοχή, πρόταση που η Αθήνα ερμήνευε ως άνιση μεταχείριση (Tsoukalis, 1997:93).

Το τρίτο σημείο τριβής εντοπιζόταν στην ελεύθερη κυκλοφορία εργαζομένων. Η Γερμανία, κυρίως, ανησυχούσε για αύξηση της μετανάστευσης, καθώς ήδη φιλοξενούσε εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες μετανάστες (Milward, 1999:394). Η ιδέα προσωρινών περιορισμών τέθηκε στο τραπέζι - κάτι που έθετε διλήμματα πολιτικής ισοτιμίας και κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Τέλος, οι συνομιλίες για τη βιομηχανική πολιτική και την εμπορική ευθυγράμμιση αποδείχθηκαν περίπλοκες. Η Ελλάδα έπρεπε να εγκαταλείψει το προστατευτιστικό μοντέλο των προηγούμενων δεκαετιών και να υιοθετήσει το κοινό δασμολόγιο (Σβολόπουλος, 1995α:142). Οι ελληνικές επιχειρήσεις, ωστόσο, έβλεπαν με ανησυχία τον ανταγωνισμό από τις βιομηχανικά ανώτερες χώρες της ΕΟΚ. Από την άλλη, οι Ευρωπαίοι εταίροι θεωρούσαν τα ελληνικά προϊόντα περιορισμένης ανταγωνιστικότητας, οπότε επέδειξαν μεγαλύτερη ευελιξία στο ζήτημα (Σβολόπουλος, 1995β:68)

Παρά τη χαρτογράφηση αυτών των θεματικών τομέων, οι διαπραγματεύσεις προχωρούσαν με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς. Μέχρι τα τέλη του 1977 δεν είχε υπάρξει ουσιαστική σύγκλιση σε κανέναν από τους κρίσιμους φακέλους. Όπως σημειώνει ο Ιωακειμίδης (1997), η ΕΟΚ έδειχνε να θέλει περισσότερο να κερδίσει χρόνο παρά να ενσωματώσει γρήγορα τη χώρα. Η γενική ευρωπαϊκή συγκυρία συνέβαλε επίσης στη βραδύτητα: η ΕΟΚ αναζητούσε τρόπους νομισματικής σταθεροποίησης μετά την πετρελαϊκή κρίση, και το 1978 ξεκίνησε η προσπάθεια δημιουργίας του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος (Michalski & Wallace, 1999:125-1262). Σε αυτό το πλαίσιο, η ελληνική ένταξη δεν ήταν άμεση προτεραιότητα για όλους.

Επιπλέον, η προοπτική αίτησης ένταξης της Ισπανίας και της Πορτογαλίας (το 1977) εισήγαγε νέα στρατηγικά διλήμματα. Κυρίως στη Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, κυκλοφορούσε η άποψη ότι θα ήταν προτιμότερο να εξεταστούν όλες οι αιτήσεις ενιαία,

ώστε η Κοινότητα να διαχειριστεί μια «νότια διεύρυνση» συνολικά και με καλύτερους όρους (Milward, 1999:396-398).

Ο Καραμανλής, βλέποντας τον κίνδυνο να μετατραπεί η αίτηση της Ελλάδας σε «παγωμένο φάκελο», αποφάσισε να επιταχύνει τις πολιτικές εξελίξεις. Τον Νοέμβριο του 1977 προκήρυξε πρόωρες εκλογές, στοχεύοντας σε ανανέωση της πολιτικής εντολής και ενίσχυση της διαπραγματευτικής του θέσης έναντι των Ευρωπαίων (Σβολοπούλος, 1996β:42). Το αποτέλεσμα ήταν διπλό: αφενός η Νέα Δημοκρατία διατήρησε την εξουσία· αφετέρου, η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης προβλημάτισε τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις (Karamouzi, 2014:56-57; Ιωακειμίδης, 1997:53-55). Η ρητορική του Παπανδρέου, ανοιχτά εχθρική προς την ΕΟΚ εκείνη την περίοδο, ενίσχυσε την αίσθηση επείγοντος. Όπως παρατηρεί ο Tsoukalis (1997:96), η προοπτική καθυστέρησης της ένταξης εμπεριείχε τον κίνδυνο ανάδυσης ενός πολιτικού ηγέτη που θα μπορούσε να επανεξετάσει ή ακόμη και να αναστείλει τη διαδικασία.

Έτσι, στα τέλη του 1977, η ευρωπαϊκή σκηνή αντιλήφθηκε ότι η βραδύτητα ίσως γινόταν αυτοπαγίδα: αν η ΕΟΚ δεν κινητοποιούνταν, θα ρισκάριζε την αποστασιοποίηση της Ελλάδας ή ακόμα και ένα εσωτερικό δημοψήφισμα που θα έθετε σε αμφισβήτηση τη συμφωνία (Σβολόπουλος, 1997:90). Αυτή η μεταβολή αντίληψης ήταν καθοριστική για την επιτάχυνση των διαδικασιών που ακολούθησαν.

Παρά τα εμπόδια, η αργή πρόοδος του 1976-77 επέτρεψε στην ελληνική διοίκηση να προετοιμαστεί ουσιαστικά: ξεκίνησαν δειλές προσαρμογές στο δασμολογικό καθεστώς, πραγματοποιήθηκαν εσωτερικές μεταρρυθμίσεις και ενισχύθηκε η δημόσια συζήτηση γύρω από την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας (Κουροπαλάτης, 2004:63). Ο επιχειρηματικός κόσμος (ΣΕΒ) τάχθηκε υπέρ της ένταξης, ενώ η εργατική πλευρά παρέμενε επιφυλακτική, στοιχείο που αποτυπώθηκε και στον δημόσιο λόγο εκείνης της περιόδου.

Εν κατακλείδι, το διάστημα 1976-1977 υπήρξε καθοριστικό όχι τόσο για τα τεχνικά αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων, όσο για την πολιτική δυναμική που διαμορφώθηκε. Η αργή πρόοδος λειτούργησε σαν σιωπηρή ειδοποίηση: αν η ΕΟΚ δεν επιτάχυνε, το «παράθυρο ευκαιρίας» θα μπορούσε να κλείσει. Ο Καραμανλής διέγινε

σωστά τον κίνδυνο και ετοιμάστηκε για πολιτική αντιμετώπιση - όπως θα φανεί ξεκάθαρα στο επόμενο κεφάλαιο.

ΜΕΡΟΣ Β΄ - 1977-1981: Επιτάχυνση, πολιτική πίεση και ένταξη

Κεφάλαιο 4^ο: Το 1978 - Διπλωματική αντεπίθεση και η επιτάχυνση των εξελίξεων

Το έτος 1978 υπήρξε σημείο καμπής στις διαπραγματεύσεις για την ελληνική ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Από τη σχετική στασιμότητα των προηγούμενων ετών, περάσαμε σε φάση έντονων πολιτικών πρωτοβουλιών και τελικά στη σύγκλιση απόψεων που επέτρεψε την ολοκλήρωση των συνομιλιών (Σβολόπουλος, 1996β:173-174). Ο Καραμανλής και η κυβέρνησή του, ανησυχώντας μήπως το εγχείρημα εκτροχιαστεί, ανέλαβαν δράση στο ανώτατο επίπεδο, επιδιώκοντας προσωπικές επαφές με τους ηγέτες των κυριότερων κρατών-μελών, ενώ παράλληλα το εγχώριο πολιτικό σκηνικό και οι διεθνείς παράγοντες διαμόρφωναν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κρίθηκε το αποτέλεσμα (Ιωακειμίδης, 1997:79· Tsoukalis, 1997:132).

4.1. Πρωτοβουλίες Καραμανλή στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες

Βλέποντας στα τέλη του 1977 ότι «δεν είχε αρχίσει η εξέταση των προβλημάτων επί της ουσίας», ο Κωνσταντίνος Καραμανλής αποφάσισε να παρέμβει προσωπικά (Σβολόπουλος, 1995γ:201). Τον Ιανουάριο του 1978 πραγματοποίησε έναν «γύρο κορυφής», επισκεπτόμενος το Λονδίνο, το Παρίσι και τη Βόννη, καθώς και την ηγεσία της Επιτροπής των ΕΚ (Karamouzi, 2014:109). Οι επαφές αυτές αποδείχθηκαν καθοριστικές, καθώς ο Έλληνας πρωθυπουργός έθεσε απευθείας τα προβλήματα και επιδίωξε πολιτική απεμπλοκή από τις γραφειοκρατικές καθυστερήσεις (Milward, 1999:211).

Η επιχειρηματολογία του Καραμανλή προς τους Ευρωπαίους ηγέτες είχε δύο κύριους άξονες - πολιτικό και οικονομικό (Michalski & Wallace, 1992:71-72).

Πολιτικά, τόνισε - σε αντίστιξη με τις κοινωνικοοικονομικές ανησυχίες - τη στρατηγική σημασία της ελληνικής ένταξης. Προειδοποίησε ότι η Ελλάδα έπρεπε να δεθεί με τη Δύση, ώστε να διατηρηθούν και να βαθύνουν οι δεσμοί της, αλλιώς υπήρχε κίνδυνος

απομάκρυνσης (Σβολόπουλος, 1996α:158-159). Επανέλαβε ότι για την Ελλάδα η ένταξη δεν ήταν απλώς μια οικονομική σύμβαση αλλά μια επιλογή πολιτικού προσανατολισμού: να ανήκει αμετάκλητα στο στρατόπεδο των δυτικών δημοκρατιών (Milward, 1999:215). Το μήνυμα αυτό είχε αποδέκτες κυρίως το Λονδίνο και τη Βόννη, όπου επικρατούσαν επιφυλάξεις σχετικά με το κατά πόσο η ελληνική ένταξη θα ενίσχυε ή θα υπονόμει τη σταθερότητα στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο. Ο Καραμανλής αντέτεινε ότι η μη ένταξη θα ήταν πιο επικίνδυνη, καθώς θα άφηνε την Ελλάδα εκτεθειμένη σε πιέσεις και θα ενίσχυε τις αντιδυτικές φωνές στο εσωτερικό (Κουροπαλάτης, 2004:187).

Οικονομικά, προσπάθησε να καθησυχάσει τους φόβους για το κόστος της ένταξης. Επισήμανε ότι η ελληνική οικονομία είναι μικρή - λιγότερη του 5 % της κοινοτικής - άρα η επιβάρυνση θα ήταν περιορισμένη. Υποστήριξε ότι ακόμη και στον γεωργικό τομέα, οι δαπάνες για την Ελλάδα θα παρέμεναν διαχειρίσιμες, κάτι που καθησύχασε ιδιαίτερα τη Γαλλία και τη Γερμανία (Σβολόπουλος, 1996β:178-179). Ενέταξε δε την ελληνική ένταξη στον ευρύτερο σχεδιασμό της νότιας διεύρυνσης και υπενθύμισε ότι η Ελλάδα είχε υποβάλει πρώτη την αίτηση, πριν την Πορτογαλία και την Ισπανία, ενώ η μετάβαση της στη Δημοκρατία είχε ήδη ολοκληρωθεί ομαλά (Tsoukalis, 1997:136). Έτσι, παρουσίασε την Ελλάδα ως την πιο «ώριμη» υποψήφια χώρα του Νότου, με πολιτική και θεσμική σταθερότητα (Ιωακειμίδης, 1997:83-84).

Οι κορυφαίες αυτές συναντήσεις απέδωσαν καρπούς. Οι Ευρωπαίοι ηγέτες - ιδίως ο Κάλλαχαν και ο Σμιτ - άρχισαν να βλέπουν θετικότερα την προοπτική ένταξης (Σβολόπουλος, 1995γ:207-208). Καθοριστική όμως παρέμεινε η γαλλική στήριξη: ο Ζισκάρ ντ' Εσταίν διατήρησε την πολιτική δέσμευσή του παρά τις εσωτερικές αντιδράσεις στη Γαλλία, όπου το αγροτικό λόμπι και η αντιπολίτευση αντιμετώπιζαν με σκεπτικισμό την ελληνική ένταξη (Σβολόπουλος, 1997:291). Ωστόσο, ο Γάλλος πρόεδρος είχε τότε ισχυρή πολιτική νομιμοποίηση και μπόρεσε να εγγυηθεί στον Καραμανλή τη συνέχιση της γαλλικής υποστήριξης (Σβολόπουλος, 1996β:181-182).

Η διπλωματική αντεπίθεση του 1978 αποτέλεσε το κρίσιμο σημείο όπου η Ελλάδα κατόρθωσε να μετατρέψει την πολιτική της θέληση σε συγκεκριμένο ευρωπαϊκό

πρόγραμμα ένταξης. Η πολιτική πρωτοβουλία του Καραμανλή έδειξε ότι η ένταξη δεν ήταν αποτέλεσμα τεχνικής διαπραγμάτευσης, αλλά προϊόν στρατηγικού οράματος και προσωπικής διπλωματίας (Σβολόπουλος, 2001:72).

4.2. Ο “εσωτερικός παράγοντας Παπανδρέου”

Όπως προαναφέρθηκε, το αποτέλεσμα των εκλογών του 1977 που έφερε το ΠΑΣΟΚ σε υψηλό ποσοστό αποτέλεσε μια άτυπη πίεση προς την ΕΟΚ να ολοκληρώσει τη συμφωνία πριν ο Ανδρέας Παπανδρέου πλησιάσει στην εξουσία (Ιωακειμίδης, 1997:88-89). Ο Παπανδρέου τότε διακήρυττε ανοικτά την αντίθεσή του στην ένταξη, θεωρώντας την ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ πυλώνες ξένης εξάρτησης και απώλειας εθνικής κυριαρχίας (Κουροπαλάτης, 2004:191-192). Στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, η άνοδος ενός ρεύματος ευρωσκεπτικισμού στην Ελλάδα προκαλούσε ανησυχία: αν η χώρα, στο τέλος της κοινοβουλευτικής της θητείας (1981), δεν είχε ενταχθεί, και αν το ΠΑΣΟΚ κέρδιζε, ίσως το θέμα έκλινε οριστικά (Tsoukalis, 1997:140-141· Milward, 1999:218-219).

Όπως χαρακτηριστικά σημειώθηκε στον ευρωπαϊκό Τύπο, οι Ευρωπαίοι κατανοούσαν τις «δυσμενείς πολιτικές συνέπειες για τις σχέσεις της Δύσης με την Ελλάδα» αν δεν είχε ολοκληρωθεί η ένταξη πριν από τις επόμενες εκλογές (Σβολόπουλος, 1996β:182). Αυτό λειτούργησε ως μοχλός πίεσης υπέρ του Καραμανλή: οι Ευρωπαίοι, ακόμα και οι πιο διστακτικοί, συνειδητοποίησαν ότι ο χρόνος είχε σημασία - έπρεπε να “κλειδώσουν” την Ελλάδα στη Δύση πριν είναι αργά. Έτσι, παρασκηνιακά συμφώνησαν να επιταχύνουν τις διαδικασίες το 1978, αντί να τις τραβήξουν σε βάθος χρόνου (Σβολόπουλος, 1995γ:210· Σβολόπουλος, 2001:75-76).

4.3. Κίνηση καλής θέλησης προς την Τουρκία

Ένα άλλο μέτωπο όπου ο Καραμανλής έδρασε το 1978 ήταν οι σχέσεις με την Τουρκία. Γνωρίζοντας ότι ορισμένοι στην ΕΟΚ ανησυχούσαν μήπως φέρει η Ελλάδα στο “κλαμπ” μια σύγκρουση, επιχείρησε να δείξει πως η Αθήνα επεδίωκε την ύφεση (Milward, 1999:221-222). Πραγματοποίησε δύο συναντήσεις με τον Τούρκο πρωθυπουργό Μπουλέντ Ετσεβίτ - μία τον Μάρτιο και μία τον Μάιο του 1978 - επιδιώκοντας να

μεταφέρει στους Ευρωπαίους ηγέτες το μήνυμα ότι η Ελλάδα λειτουργεί υπεύθυνα και με διάθεση συνεννόησης (Σβολόπουλος, 2001:78-79).

Αν και οι συναντήσεις αυτές δεν έλυσαν τα μεγάλα ζητήματα, όπως το Κυπριακό ή την υφαλοκρηπίδα, έστειλαν ωστόσο σαφές μήνυμα στους Ευρωπαίους ότι η Ελλάδα δεν θα αποτελούσε πηγή αστάθειας εντός της Κοινότητας (Tsoukalis, 1997:143). Όπως σχολιάστηκε τότε, η πολιτική ύφεσης δεν απέφερε θεαματικά αποτελέσματα, αλλά «δεν μπορεί παρά να έπεισε κυβερνήσεις όπως της Βόννης και του Λονδίνου ότι η πορεία της Ελλάδας προς την ένταξη δεν σήμαινε ελληνοτουρκική ένταση» (Σβολόπουλος, 1996β:182). Με άλλα λόγια, η Δύση έβλεπε ότι ο Καραμανλής δεν θα έσερνε την ΕΟΚ σε αντιπαράθεση με την Άγκυρα, αλλά αντίθετα επιδίωκε να καλλιεργήσει σταθερότητα και ειρηνικό κλίμα.

Αυτό ήταν καθοριστικό για να αρθούν οι επιφυλάξεις της Βρετανίας και της Γερμανίας σχετικά με το «τουρκικό ζήτημα» (Michalski & Wallace, 1992:75-76). Με όλες αυτές τις κινήσεις, στα μέσα του 1978 το κλίμα είχε πλέον αλλάξει: οι διαπραγματεύσεις “ξύπνησαν” και ξεκίνησε ουσιαστική συζήτηση επί των θεμάτων (Σβολόπουλος, 1995γ:213-214).

Το φθινόπωρο του 1978, η Κοινότητα είχε καταλήξει σε μια συγκροτημένη θέση: πρότεινε συγκεκριμένες μεταβατικές περιόδους για πολλά γεωργικά προϊόντα και για την ελεύθερη διακίνηση εργαζομένων, διάρκειας πέντε ετών ή και περισσότερο (Κουροπαλάτης, 2004:197-198). Συζητήθηκε επίσης μια γενική μεταβατική περίοδος για την πλήρη εφαρμογή του κοινοτικού κεκτημένου. Η πρόταση προέβλεπε πενταετή γενική μεταβατική περίοδο - δηλαδή μέσα σε πέντε χρόνια από την ένταξη, η Ελλάδα θα εφαρμόζε πλήρως όλες τις υποχρεώσεις - με δυνατότητα επέκτασης σε επτά χρόνια για συγκεκριμένα ευαίσθητα αγροτικά προϊόντα και για την ελεύθερη κυκλοφορία εργαζομένων (Tsoukalis, 1997:146-147). Αυτό σήμαινε στην πράξη ότι από την ημέρα της ένταξης η Ελλάδα δεν θα εντασσόταν «μονομιάς» αλλά σταδιακά, ώστε να μειωθεί το αρχικό σοκ για όλες τις πλευρές (Σβολόπουλος, 1996β:185).

4.4. Αντιδράσεις σε μεταβατικές ρυθμίσεις

Οι προτάσεις αυτές φυσικά δεν άρεσαν ιδιαίτερα στον Καραμανλή. Εκείνος θα προτιμούσε μια όσο το δυνατόν ταχύτερη απόδοση των ωφελημάτων, ειδικά για τους Έλληνες αγρότες (Σβολόπουλος, 1996β:184-185). Έβλεπε ότι μεγάλες μεταβατικές περίοδοι «έτειναν να συσκοτίσουν βραχυπρόθεσμα το όφελος για το εισόδημα των αγροτών»· με άλλα λόγια, αν για 5-7 χρόνια οι αγρότες δεν έβλεπαν όλες τις επιδοτήσεις ή τις υψηλότερες τιμές, η αντιπολίτευση θα εκμεταλλευόταν την κατάσταση λέγοντας «να, δεν κερδίσαμε τίποτα από την ΕΟΚ» (Tsoukalis, 1997:146). Πράγματι, η αντιπολίτευση αντέδρασε έντονα όταν οι μεταβατικές αυτές ρυθμίσεις διέρρευσαν ή ανακοινώθηκαν· το ΠΑΣΟΚ κατήγγειλε ότι η κυβέρνηση αποδέχεται “δεύτερης κατηγορίας” ένταξη και ότι «ξεπουλά τα συμφέροντα των αγροτών» (Ιωακειμίδης, 1997:86-87).

Αυτό ενίσχυσε τον προβληματισμό του Καραμανλή - ήξερε πως πολιτικά είχε μια λεπτή ισορροπία να κρατήσει: έπρεπε να μη δώσει “πάτημα” στον Παπανδρέου να υποστηρίζει ότι η Ελλάδα μπήκε με υποδεέστερους όρους. Από την άλλη, όμως, αν επέμενε σε μηδενικές μεταβατικές περιόδους, ίσως οι Ευρωπαίοι δεν δέχονταν (Karamouzi, 2014:117).

Τελικά, ακολούθησαν σκληρά παζάρια στο τέλος του 1978. Οι Ευρωπαίοι έκαναν κάποιες παραχωρήσεις· για παράδειγμα, δέχτηκαν ότι οι Έλληνες υπήκοοι που ήδη ζούσαν και εργάζονταν σε κράτη της Κοινότητας δεν θα υπόκεινταν στις μεταβατικές διατάξεις - δηλαδή θα συνέχιζαν να έχουν πλήρη δικαιώματα, σαν να ήταν πολίτες μέλους. Αυτό ήταν σημαντικό, γιατί υπήρχαν αρκετές ελληνικές παροικίες (Γερμανία, Βέλγιο κ.λπ.) και θα ήταν άδικο να θεωρηθούν “μη κοινοτικοί” μετά την ένταξη (Σβολόπουλος, 1996α:162).

Επίσης, ορισμένα προϊόντα που αρχικά οι Ευρωπαίοι ήθελαν επταετία, η Ελλάδα πέτυχε να μειωθούν τα έτη ή να υπάρξουν ειδικές ρυθμίσεις (Κουροπαλάτης, 2004:211-212). Σε κάθε περίπτωση, το τελικό αποτέλεσμα που συμφωνήθηκε κρίθηκε «όχι αρνητικό για τα ελληνικά συμφέροντα»· προβλέφθηκε, όπως είπαμε, γενική πενταετία και μόνο σε πολύ λίγα προϊόντα επταετία. Με αυτόν τον τρόπο, η ελληνική κυβέρνηση μπορούσε να

υποστηρίζει ότι πέτυχε μια σχετικά καλή συμφωνία: δεν θα υπήρχε μόνιμος αποκλεισμός ή καθεστώς Β' κατηγορίας, μόνο μια πρόσκαιρη προσαρμογή (Tsoukalis, 1997:149-150).

Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν και το θέμα των Ελλήνων μεταναστών που ήδη βρίσκονταν στην Ευρώπη: κατοχυρώθηκε πως αυτοί θα δικαιούνταν από την ένταξη αμέσως όλες τις παροχές (π.χ. οικογενειακά επιδόματα, ασφάλιση κ.λπ.) που προέβλεπαν οι κοινοτικοί κανονισμοί (Σβολόπουλος, 2001:94-95). Αυτό αποτέλεσε νίκη της ελληνικής πλευράς, καθώς έδειχνε έμπρακτα ένα όφελος της ένταξης σε χιλιάδες οικογένειες.

Προς τα τέλη του 1978, λοιπόν, όλα είχαν ουσιαστικά συμφωνηθεί σε επίπεδο διαπραγματευτών. Στις 21 Δεκεμβρίου 1978 επετεύχθη καταρχήν συμφωνία - η επιτυχής κατάληξη των διαπραγματεύσεων ανακοινώθηκε επίσημα εκείνη την ημέρα (Σβολόπουλος, 1995γ:233). Οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι μιλούσαν για «τέλος μιας μακράς διαδικασίας». Όπως έγραψε η Καθημερινή (<https://www.kathimerini.gr/world/561959914/symfonia-entaxis-tis-elladas-stin-eok/> / 16/07/2022), «Η επιτυχής κατάληξη των διαπραγματεύσεων για την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα στις 21 Δεκεμβρίου 1978 ήταν το τέλος μιας μακράς διαδικασίας στην οποία συνέκλιναν οι απόψεις της Ελλάδας και των μελλοντικών εταίρων της αλλά και εντός της Κοινότητας». Η φράση αυτή δείχνει ότι χρειάστηκε κόπος όχι μόνο να πειστεί η ΕΟΚ, αλλά και να βρεθεί κοινό έδαφος ανάμεσα στα ίδια τα εννέα μέλη για το πώς θα χειριστούν την ελληνική υπόθεση (Michalski & Wallace, 1992:78-79).

Ο Καραμανλής, φανερά ικανοποιημένος, δήλωσε τότε ότι η έκβαση ήταν θετική και ότι η ένταξη θα σηματοδοτήσει ένα ασφαλέστερο μέλλον για τον ελληνικό λαό, προσθέτοντας όμως με ρεαλισμό ότι «η αξιοποίηση αυτής της ευκαιρίας θα απαιτήσει προσπάθεια» καλώντας ακόμη και τους αντιπάλους της ένταξης να συστρατευθούν (Σβολόπουλος, 1997:301-302). Ο Παπανδρέου, στον αντίποδα, δήλωσε εκείνες τις μέρες ότι «για το ΠΑΣΟΚ το θέμα της ένταξης παραμένει εκκρεμές, γιατί μόνος αρμόδιος να κρίνει είναι ο κυρίαρχος λαός» (Ιωακειμίδης, 1997:90-91) - υπονοώντας ότι, αν το ΠΑΣΟΚ ερχόταν στην εξουσία, θα άφηνε τον λαό να αποφασίσει με δημοψήφισμα.

Με τη συμφωνία του Δεκεμβρίου 1978 απέμεναν μόνο τα τυπικά βήματα: η νομική επεξεργασία και η επίσημη υπογραφή της Συνθήκης Προσχώρησης. Το 1979 θα ήταν αφιερωμένο σε αυτά και στη διαδικασία επικύρωσης (Σβολόπουλος, 1996β:189-190). Στο επόμενο κεφάλαιο, θα παρακολουθήσουμε την τελική ευθεία: την πανηγυρική υπογραφή στο Ζάμπειο, το κλίμα ενθουσιασμού και τις αντιδράσεις εκείνων των ημερών, καθώς και την επικύρωση από τη Βουλή εν μέσω πολιτικής αντιδικίας. Οδεύουμε πλέον προς το μεγάλο φινάλε του εγχειρήματος: την πλήρη ένταξη την 1η Ιανουαρίου 1981.

4.5. Η βαλκανική διάσταση της ελληνικής ένταξης στην ΕΟΚ (Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Τουρκία)

Η ελληνική πορεία προς την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα δεν παρακολουθήθηκε μόνο από τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον και, σε αρκετές περιπτώσεις, προβληματισμό προκάλεσε και στα κράτη της ευρύτερης βαλκανικής περιοχής. Η Ελλάδα αποτελούσε τη μοναδική χώρα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης που επιχειρούσε να ενταχθεί σε έναν δυτικοευρωπαϊκό θεσμό, σε μια εποχή όπου τα Βαλκάνια παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό εγκλωβισμένα στις ισορροπίες του Ψυχρού Πολέμου. Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ δεν ερμηνεύτηκε απλώς ως οικονομική επιλογή, αλλά ως πολιτική και γεωστρατηγική μετατόπιση με συνέπειες για ολόκληρη την περιοχή (Karamouzi, 2014:3-6).

Η περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αν και δεν ανήκε στο σοβιετικό μπλοκ, διατηρούσε μια προσεκτική ισορροπία ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, μέσω του κινήματος των Αδεσμεύτων. Η ελληνική ένταξη στην ΕΟΚ αντιμετωπίστηκε στο Βελιγράδι με επιφυλακτικότητα. Υπήρχε ο φόβος ότι η Ελλάδα θα απομακρυνόταν πολιτικά από τη βαλκανική της ταυτότητα και θα εντασσόταν πλήρως στη δυτικοευρωπαϊκή σφαίρα επιρροής, περιορίζοντας τις δυνατότητες περιφερειακής συνεργασίας (Ριζάς, 2019:142). Παράλληλα, η γιουγκοσλαβική ηγεσία ανησυχούσε μήπως δημιουργηθεί ένα «πρότυπο» που θα ασκούσε πίεση και σε άλλες χώρες της περιοχής, χωρίς όμως να υπάρχει ρεαλιστική δυνατότητα μίμησης. Η Ελλάδα, από γιουγκοσλαβικής πλευράς, φαινόταν να αποκτά ένα προνομιακό καθεστώς, το οποίο θα την αποσπούσε από τις βαλκανικές ισορροπίες.

Ακόμη πιο ψυχρή ήταν η στάση της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας. Ως χώρες του ανατολικού μπλοκ, αντιλαμβάνονταν την ελληνική ένταξη κυρίως μέσα από το πρίσμα του Ψυχρού Πολέμου. Η ΕΟΚ θεωρούνταν προέκταση της δυτικής οικονομικής και πολιτικής επιρροής, και η είσοδος της Ελλάδας ερμηνεύτηκε ως ενίσχυση της παρουσίας της Δύσης στα νότια σύνορα του σοσιαλιστικού στρατοπέδου (Ιωακειμίδης, 1997:98-99).

Η Τουρκία, τέλος, κατείχε ιδιαίτερη θέση σε αυτή τη βαλκανική - και ευρύτερα περιφερειακή - εξίσωση. Η ελληνική ένταξη στην ΕΟΚ συνδέθηκε άμεσα με τις ευρωτουρκικές σχέσεις και προκάλεσε έντονο ενδιαφέρον στην Άγκυρα. Από τη μία πλευρά, η Τουρκία ανησυχούσε ότι η Ελλάδα θα αποκτούσε πολιτικό πλεονέκτημα έναντι της ίδιας, αξιοποιώντας τη συμμετοχή της στους ευρωπαϊκούς θεσμούς ως μέσο διεθνούς νομιμοποίησης των ελληνικών θέσεων, ιδίως σε ζητήματα όπως το Αιγαίο και το Κυπριακό (Ριζάς, 2019:150-151). Από την άλλη, η ελληνική ένταξη έφερνε ξανά στο προσκήνιο το ζήτημα της ευρωπαϊκής πορείας της Τουρκίας, η οποία ήδη από τη δεκαετία του 1960 είχε υπογράψει συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ.

Ο Καραμανλής είχε πλήρη επίγνωση αυτών των ανησυχιών και επιχείρησε να διασκεδάσει τους φόβους περί «ευρωπαϊκής απομόνωσης» της Τουρκίας. Οι συναντήσεις του με τον Μπουλέντ Ετσεβίτ το 1978 δεν στόχευαν μόνο στη βελτίωση των διμερών σχέσεων, αλλά και στο να σταλεί μήνυμα προς την Ευρώπη ότι η ελληνική ένταξη δεν θα λειτουργούσε αποσταθεροποιητικά. Παρά τις κινήσεις αυτές, στην τουρκική πολιτική σκέψη παρέμεινε η αίσθηση ότι η Ελλάδα αποκτούσε ένα θεσμικό πλεονέκτημα, το οποίο θα μπορούσε να αξιοποιηθεί στο ευρωπαϊκό πλαίσιο εις βάρος των τουρκικών θέσεων (Ιωακειμίδης, 1997:102-103).

Συνολικά, η βαλκανική διάσταση της ελληνικής ένταξης στην ΕΟΚ δείχνει ότι η επιλογή αυτή είχε ευρύτερες συνέπειες από όσες συχνά αναγνωρίζονται. Για τους γείτονες της Ελλάδας, η ένταξη δεν ήταν απλώς μια εθνική ελληνική υπόθεση, αλλά μια μεταβολή των περιφερειακών ισορροπιών. Η Ελλάδα απομακρυνόταν σταδιακά από τον βαλκανικό της περίγυρο και εντασσόταν θεσμικά στη δυτική Ευρώπη, γεγονός που επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο την αντιλαμβάνονταν οι γειτονικές χώρες. Αυτή η διάσταση ενισχύει

την άποψη ότι η ένταξη στην ΕΟΚ υπήρξε μια βαθιά πολιτική και γεωστρατηγική επιλογή, με επιπτώσεις που ξεπερνούσαν τα στενά όρια της ελληνικής οικονομίας ή της εσωτερικής πολιτικής σκηνής (Ριζάς, 2019:158-159).

Κεφάλαιο 5^ο: Η τελική συμφωνία και η υπογραφή της ένταξης (1979)

Έπειτα από δύομισι χρόνια επίσημων διαπραγματεύσεων και μια μακρά προπαρασκευή, το 1979 ήταν η χρονιά όπου η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ πήρε σάρκα και οστά (Σβολόπουλος, 1996β:255· Tsoukalis, 1997:92). Σε αυτό το κεφάλαιο θα δούμε την υπογραφή της Συνθήκης Προσχώρησης τον Μάιο του 1979 - ένα ιστορικό ορόσημο - και τα κύρια σημεία της τελικής συμφωνίας, καθώς και το πώς έλαβε χώρα η επικύρωση της συμφωνίας από την ελληνική Βουλή μέσα σε κλίμα πολιτικής αντιπαράθεσης (Ιωακειμίδης, 1997:84· Milward, 1999:357-358).

5.1. Η πανηγυρική ημέρα στο Ζάππειο (28 Μαΐου 1979)

Στις 28 Μαΐου 1979, στο περιστύλιο του Ζαπείου Μεγάρου στην Αθήνα, στήθηκε η λαμπρή τελετή της υπογραφής (Σβολόπουλος, 1997:41-42). Ήταν μια μέρα που προστέθηκε «μια σημαντικότερη σελίδα στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας». Εκεί, ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής, πλαισιωμένος από τον Υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Ράλλη και άλλους Έλληνες αξιωματούχους, κάθισε δίπλα στους εκπροσώπους των εννέα χωρών της ΕΟΚ και υπέγραψε την Πράξη Προσχώρησης της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (Κουροπαλάτης, 2004:112). Προεδρεύουσα της τελετής ήταν η Γαλλική αντιπροσωπεία, καθώς η Γαλλία είχε την προεδρία του Συμβουλίου εκείνο το εξάμηνο, με παρόντες τον Πρόεδρο Βαλερί Ζισκάρ ντ' Εσταίν, τον Γάλλο ΥΠΕΞ Ζαν-Φρανσουά Πονσέ και άλλους Ευρωπαίους αξιωματούχους. Εκ μέρους της Κοινότητας παρέστη και ο Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Ρόι Τζένκινς, μαζί με τον αρμόδιο Αντιπρόεδρο Λορέντζο Νατάλι (Σβολόπουλος, 2001:521).

Η στιγμή της υπογραφής απαθανάτιστηκε σε φωτογραφίες: ο Καραμανλής με ένα πλατύ χαμόγελο, δίπλα του ο Ράλλης και ο υφυπουργός Ευρωπαϊκών Υποθέσεων Γεώργιος Κοντογεώργης - ο οποίος είχε διατελέσει και επικεφαλής διαπραγματευτής - όλοι καθιστοί καθώς μονογράφουν τα κείμενα (Σβολόπουλος, 1996β:259-261). Όπως περιγράφεται στον Τύπο της εποχής, «εκατομμύρια Έλληνες παρακολούθησαν τα γεγονότα στις τηλεοπτικές συσκευές τους - είτε συμφωνούν είτε όχι με την απόφαση, είτε

απλά σκεπτόμενοι και προβληματιζόμενοι για το τι σημαίνει η ένταξη...» (<https://www.tovima.gr/2025/05/28/istoriko-arxeio/o-konstantinos-karamanlis-kai-i-eisodos-tis-elladas-stin-eok/> / 28/05/2025). Ήταν πραγματικά ένα γεγονός εθνικής σημασίας που συγκίνησε το πανελλήνιο.

Στους δρόμους της Αθήνας επικρατούσε πανηγυρική ατμόσφαιρα - σημαιοστολισμοί με τις σημαίες της Ελλάδας και της ΕΟΚ, εκδηλώσεις, και μια γενικότερη αίσθηση ότι «η χθεσινή μέρα ήταν διαφορετική» (Σβολόπουλος, 1996β:260-262). Ήταν η ημέρα που η Ελλάδα γύριζε σελίδα, από τη μεταπολίτευση στη θεσμική ευρωπαϊκή της σταθερότητα.

5.2. Ομιλίες και μηνύματα

Στην τελετή, εκφωνήθηκαν λόγοι. Ο Καραμανλής, εμφανώς συγκινημένος, έκανε μια ιστορική ομιλία όπου αναφέρθηκε στο όραμα δεκαπέντε ετών που βρίσκει δικαίωση. Θυμήθηκε ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 είχε οραματιστεί την ευρωπαϊκή μοίρα της Ελλάδας και τώρα, το 1979, αυτή γίνεται πραγματικότητα (Ιωακειμίδης, 1997:183-184). Ευχαρίστησε την πολιτική ηγεσία των εννέα χωρών «χάρης στην κατανόηση και τις έγκαιρες παρεμβάσεις της οποίας υπερπηδήθηκαν πολύμορφες δυσχέρειες» - αναγνώρισε δηλαδή τον ρόλο των συμμάχων, υπονοώντας προφανώς τον Ζισκάρ και τον Σμιτ, μεταξύ άλλων (Tsoukalis, 1997:143-144).

Τόνισε ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα απέδειξε πως «δεν είναι, ούτε επιθυμεί να γίνει, κλειστή λέσχη και μάλιστα λέσχη πλουσίων», υπογραμμίζοντας έτσι την πολιτική διάσταση της διεύρυνσης: η Ευρώπη είναι ανοιχτή σε όσους μοιράζονται τις αξίες της ανεξαρτήτως οικονομικής στάθμης. Εξήρε τη συμβολή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και των τεχνικών στελεχών που εργάστηκαν με «επιστημονική ευσυνειδησία και αντικειμενικότητα» για τον σκοπό (Σβολόπουλος, 2001:211-212).

Στο πιο οραματικό μέρος της ομιλίας, ο Καραμανλής μίλησε για τον κοινό πολιτισμό της Ευρώπης, στον οποίο η Ελλάδα έχει περίοπτη θέση: «Η Ευρώπη, με το ελληνικό της όνομα, της είναι οικείος χώρος, αφού ο πολιτισμός της είναι σύνθεση του

ελληνικού, του ρωμαϊκού και του χριστιανικού πνεύματος», είπε. Και συνέχισε: «Επάνω σ' αυτό τον κοινό πολιτισμό καλούμεθα να οικοδομήσουμε τη Νέα Ευρώπη. Η ενοποίηση της Ευρώπης πιστεύω ότι θα είναι το μεγαλύτερο πολιτικό γεγονός στην ιστορία της ηπείρου μας» (https://users.sch.gr/symfo/sholio/ekthesi/c_likiu/v/072.karamanlis-zapio.htm / 08/02/2015). Ήταν λόγια που έδιναν έναν υψηλό ιδεαλισμό στην πράξη της ένταξης, συνδέοντάς την με τη μακρά ιστορία και το μέλλον του ευρωπαϊκού εγχειρήματος (Σβολόπουλος, 1996β:263-264).

Σε ένα άλλο χαρακτηριστικό σημείο, ο Καραμανλής τόνισε: «Η Ελλάς προσέρχεται στην Ευρώπη με τη βεβαιότητα ότι στα πλαίσια της ευρωπαϊκής αλληλεγγύης εμπεδώνεται για όλα τα μέρη η εθνική ανεξαρτησία, κατοχυρώνονται οι δημοκρατικές ελευθερίες, επιτυγχάνεται η οικονομική ανάπτυξη και γίνεται με τη συνεργασία όλων κοινός καρπός η κοινωνική και οικονομική πρόοδος» (<https://www.in.gr/2020/05/28/stories/features/28-maiou-1979-ellada-entassetai-sti-megali-eyropaiki-oikogeneia/> / 28/05/2020). Με αυτή τη φράση συμπύκνωσε τα οφέλη που προσδοκούσε: ασφάλεια - δηλαδή εθνική ανεξαρτησία εντός μιας ισχυρής οικογένειας κρατών - δημοκρατία, οικονομική ευημερία και κοινωνική πρόοδο (Κουροπαλάτης, 2004:97-98).

Έκλεισε δε την ομιλία του με μια λογοτεχνική πινελιά, αναφέροντας τον Τσώρτσιλ και τον Σέλλεϋ, καθώς και τον Ισοκράτη: «Έχομε την απόφαση να είμαστε όλοι Ευρωπαίοι, όπως θα έλεγε ο Τσώρτσιλ, και όλοι Έλληνες, όπως θα έλεγε ο Σέλλεϋ» (<https://www.naftemporiki.gr/politics/1961793/echome-tin-apofasi-na-eimaste-oloi-eyropaioi-opos-tha-elege-o-tsortsil-kai-oloi-ellines-opos-tha-elege-o-selley-otan-i-ellada-entachthike-stin-eok/> / 28/05/2025) και θυμίζοντας τη ρήση του Ισοκράτη (Πανηγυρικό, παρ. 50) ότι «Έλληνες εισίν οί τῆς ἡμετέρας παιδείας μετέχοντες» δηλαδή του ελληνικού πνεύματος. Ήταν ένας ρητορικός τρόπος να πει ότι Ευρώπη και Ελλάδα ταυτίζονται σε αξίες και πολιτισμό.

Στο ίδιο πνεύμα μίλησαν και οι Ευρωπαίοι. Ο Ζισκάρ ντ' Εσταίν, όπως είδαμε, δήλωσε μεγαλόστομα πως «η Ευρώπη χωρίς την Ελλάδα δεν θα ήταν Ευρώπη», τονίζοντας τη συμβολική σημασία της ελληνικής ένταξης (Σβολόπουλος, 1996β:255-256). Οι

δηλώσεις όλων είχαν μια αίσθηση ιστορικότητας και αισιοδοξίας: αναγνώριζαν ότι δεν ήταν αυτονόητη αυτή η πορεία και ότι τώρα άνοιγε ένα νέο κεφάλαιο στην κοινή ευρωπαϊκή ιστορία (Tsoukalis, 1997:146).

5.3. Βασικά σημεία της τελικής συμφωνίας

Ας συνοψίσουμε όμως και πιο “πεζά” τι προέβλεπε η Συνθήκη Προσχώρησης - δηλαδή ποιες ήταν οι συγκεκριμένες ρυθμίσεις της ένταξης της Ελλάδας (Σβολόπουλος, 1996β:268-269· Tsoukalis, 1997:147-148). Όπως έχουμε ήδη αναφέρει από το προηγούμενο κεφάλαιο, το τελικό πακέτο περιλάμβανε μεταξύ άλλων:

1. Μεταβατικές περίοδοι: Γενικά πέντε χρόνια, που σε ορισμένες περιπτώσεις έφταναν τα επτά. Για παράδειγμα, για έναν μικρό αριθμό ευαίσθητων αγροτικών προϊόντων (πιθανόν γάλα σε σκόνη, ορισμένα δημητριακά ή συγκεκριμένα οπωροκηπευτικά που ενδιέφεραν τη Γαλλία και την Ιταλία) η πλήρης εφαρμογή της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής θα καθυστερούσε έως επτά έτη. Το ίδιο ίσχυσε και για την ελεύθερη μετακίνηση εργαζομένων: υπήρξε ρήτρα που επέτρεπε στα παλαιά κράτη-μέλη να επιβάλουν για έως επτά χρόνια περιορισμούς στην εισροή νέων Ελλήνων εργατών (Ιωακειμίδης, 1997:189-190). Ωστόσο - και είναι κρίσιμο αυτό - Έλληνες εργαζόμενοι που ήδη ήταν εγκατεστημένοι σε κράτη μέλη δεν επηρεάζονταν, παρά μόνο οι νέες μετακινήσεις. Άρα, δεν υπήρξε π.χ. υποχρέωση Έλληνας που ήδη δούλευε στη Γερμανία να πάρει νέα άδεια ή να στερηθεί δικαιώματα· εκείνοι θεωρήθηκαν “εντός” εξ αρχής (Σβολόπουλος, 2001:224-225).

2. Οικονομικές ρυθμίσεις: Προβλέφθηκαν κάποιες εξαιρέσεις και προσαρμογές δασμών. Η Ελλάδα και η ΕΟΚ θα καταργούσαν τους μεταξύ τους δασμούς εντός της μεταβατικής περιόδου σταδιακά, ώστε να αποφευχθούν οικονομικοί κραδασμοί. Από το 1981 έως το 1986, οι δασμοί στα βιομηχανικά προϊόντα θα μηδενίζονταν βαθμιαία. Ομοίως, για τις ποσοτώσεις εισαγωγής και τους προστατευτικούς φραγμούς προβλέφθηκε συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα άρσης (Milward, 1999:370-371).

3. Θεσμική εκπροσώπηση: Συμφωνήθηκε ο αριθμός των Ελλήνων εκπροσώπων στα θεσμικά όργανα της Κοινότητας: στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Επιτροπή (όπου η Ελλάδα θα όριζε έναν Επίτροπο), στο Συμβούλιο και στα υπόλοιπα θεσμικά όργανα (Σβολόπουλος, 1997:286-287). Τα πρότυπα ακολούθησαν τις προηγούμενες διευρύνσεις, όπως της Ιρλανδίας και της Δανίας το 1973. Το Ευρωκοινοβούλιο εκείνη την εποχή δεν είχε ακόμα θεσμοθετήσει άμεσες εκλογές (οι πρώτες πραγματοποιήθηκαν τον Ιούνιο 1979 χωρίς τη συμμετοχή της Ελλάδας). Έτσι, προβλέφθηκε μεταβατικά ότι η Ελλάδα θα στείλει στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο διορισμένους βουλευτές από το ελληνικό κοινοβούλιο μέχρι να συμμετάσχει σε κανονικές ευρωεκλογές, πράγμα που έγινε το 1981 (Tsoukalis, 1997:150-151).

4. Οικονομική συνεισφορά: Ως νέο μέλος, η Ελλάδα θα έπρεπε να συνεισφέρει στον κοινοτικό προϋπολογισμό μέσω δασμών, ΦΠΑ και λοιπών εσόδων. Υπήρξαν μεταβατικές ρυθμίσεις και σε αυτό το πεδίο, ώστε το καθαρό δημοσιονομικό ισοζύγιο να μην είναι βαρύ τα πρώτα χρόνια. Εντούτοις, ήταν αναμενόμενο - και αποδείχθηκε αργότερα - ότι η Ελλάδα θα ήταν καθαρός αποδέκτης κονδυλίων, κυρίως μέσω της ΚΑΠ και των Διαρθρωτικών Ταμείων (Κουροπαλάτης, 2004:101-102).

Συνολικά, με τη συμφωνία του 1979 η Αθήνα πέτυχε τους βασικούς πολιτικούς στόχους που είχε θέσει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, εξασφαλίζοντας πλήρως την ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (Σβολόπουλος, 1996β:273-275). Η Συνθήκη υπεγράφη και απέμενε πλέον η κύρωσή της από όλα τα συμβαλλόμενα μέρη. Με την ολοκλήρωση της διαδικασίας αυτής, η Ελλάδα θα γινόταν επίσημα το δέκατο μέλος της Κοινότητας την 1η Ιανουαρίου 1981 (Ιωακειμίδης, 1997:193-195· Tsoukalis, 1997:151).

5.4. Αντιδράσεις και αντιπολίτευση

Παρά το κλίμα ευφορίας, δεν έλειψαν και οι φωνές διαφωνίας. Το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ είχαν αρνηθεί να παραστούν στην τελετή υπογραφής στο Ζάππειο - ήταν οι «Έλληνες πλην Λακεδαιμονίων» της ημέρας, όπως σαρκαστικά σχολιάστηκε τότε, θυμίζοντας την κλασική φράση για την απουσία των Σπαρτιατών από πανελλήνια γεγονότα (Σβολόπουλος, 1997:268-269). Η απουσία τους υπογράμμιζε ότι ένα σημαντικό κομμάτι του πολιτικού κόσμου παρέμενε αντίθετο προς την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας (Ιωακειμίδης, 1997:112).

Ο Ανδρέας Παπανδρέου, εκείνες τις μέρες, τόνιζε σε συνεντεύξεις του ότι «η μάχη κατά της ένταξης συνεχίζεται» και πως, αν το ΠΑΣΟΚ ερχόταν στην κυβέρνηση, θα ζητούσε επαναδιαπραγμάτευση ή δημοψήφισμα για την επικύρωση της συμφωνίας. Ένα χαρακτηριστικό σύνθημα που κυκλοφορούσε τότε ήταν «Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ παραμένει εκκρεμής» - δηλαδή ότι το ΠΑΣΟΚ δεν την αποδεχόταν ως τετελεσμένο γεγονός (Tsoukalis, 1997:153).

Ήδη από το 1976, το ΠΑΣΟΚ είχε φροντίσει να τεκμηριώσει τον αντίλογο του εκδίδοντας το φυλλάδιο *Ελλάδα και ΕΟΚ - Ο Αντίλογος*, το οποίο ανανεωνόταν σε επανεκδόσεις και έφτασε έως την τέταρτη το 1978 (Κουροπαλάτης, 2004:97). Σε αυτό παρουσίαζε όλα τα επιχειρήματά του κατά της ένταξης: ότι θα πληγεί η ελληνική βιομηχανία, θα καταστραφεί η γεωργία από τον κοινοτικό ανταγωνισμό, θα χαθεί η οικονομική ανεξαρτησία και ότι η ΕΟΚ αποτελεί «λέσχη των πλουσίων» στην οποία η Ελλάδα θα αποτελούσε απλή αγορά για τα ξένα μονοπώλια (Σβολόπουλος, 1996β:214-215).

Ακόμη και στελέχη που αργότερα εξελίχθηκαν σε ένθερμους φιλοευρωπαίους, τότε είχαν συνταχθεί με τον «αντίλογο». Ενδεικτικά, ο Κώστας Σημίτης - μετέπειτα πρωθυπουργός που οδήγησε τη χώρα στην ΟΝΕ και στο ευρώ - το 1979 έγραφε άρθρα στην περιοδική έκδοση *Πολιτικά Θέματα* εκφράζοντας επιφυλάξεις για την ένταξη (Ιωακειμίδης, 1997:118-119). Όπως σχολίασε μεταγενέστερα ο ιστορικός Κ. Σβολόπουλος (1997:271), «όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης πολέμησαν την ένταξη - με σημαιοφόρο το ΠΑΣΟΚ και τον Σημίτη, που αρθρογραφούσε τότε στον “Αντίλογο”».

Η στάση αυτή αντικατόπτριζε τον ιδεολογικό διχασμό της μεταπολίτευσης: για τους υποστηρικτές της ένταξης, η Ευρώπη σήμαινε σταθερότητα, ασφάλεια και ανάπτυξη· για τους αντιπάλους, σήμαινε εξάρτηση, απώλεια κυριαρχίας και κοινωνικές ανισότητες (Milward, 1999:402-403· Tsoukalis, 1997:160-161). Παρά τις διαφωνίες, ωστόσο, το γεγονός ότι η διαδικασία ολοκληρώθηκε ομαλά και χωρίς εσωτερικές κρίσεις έδειξε πως η επιλογή του Καραμανλή είχε ήδη ριζώσει ως στρατηγική πορεία για τη χώρα (Σβολόπουλος, 2001:189-190).

5.5. Η επικύρωση από τη Βουλή (28 Ιουνίου 1979)

Μετά την υπογραφή, το κείμενο της Συνθήκης κατατέθηκε προς κύρωση στην Ελληνική Βουλή. Η συζήτηση που έγινε - στα τέλη Ιουνίου 1979 - υπήρξε θυελλώδης (Σβολόπουλος, 1996β:231). Η κυβέρνηση Καραμανλή διέθετε την απαραίτητη πλειοψηφία για να την κυρώσει, ωστόσο η αντιπολίτευση επέλεξε μια ιδιότυπη στάση: το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ αποχώρησαν από τη διαδικασία, αρνούμενα έτσι να νομιμοποιήσουν με τη συμμετοχή τους τη Συνθήκη (Ιωακειμίδης, 1997:124).

Η συζήτηση στην Ολομέλεια ήταν ηλεκτρισμένη. Ο Καραμανλής, στην ομιλία του, κάλεσε - σε συμφιλιωτικό ύφος - ακόμη και όσους διαφωνούσαν να συστρατευθούν για το καλό του τόπου, λέγοντας ότι η ένταξη «βάζει τα θεμέλια ενός λαμπρού οικοδομήματος και ενός ασφαλέστερου μέλλοντος», αλλά θα απαιτήσει «επίπονη και μεθοδική προσπάθεια από όλους» (Σβολόπουλος, 1997:279-280). Αντίθετα, ο Ανδρέας Παπανδρέου δήλωσε, μετά την ψηφοφορία στην οποία το ΠΑΣΟΚ δεν συμμετείχε, πως «για το ΠΑΣΟΚ το θέμα της ένταξης παραμένει εκκρεμές, γιατί μόνος αρμόδιος να κρίνει είναι ο κυρίαρχος λαός», επαναλαμβάνοντας έτσι τη θέση περί δημοψηφίσματος (Tsoukalis, 1997:166-167).

Η ψηφοφορία έδωσε το εξής αποτέλεσμα: 191 βουλευτές ψήφισαν υπέρ - οι βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας και μερικοί ανεξάρτητοι ή προερχόμενοι από μικρότερα κόμματα του Κέντρου. Δύο βουλευτές (ο Λεωνίδας Κύρκος του ΚΚΕ Εσωτερικού και ο Στέλιος Παπαθεμελής, ανεξάρτητος κεντρώος) καταψήφισαν, διευκρινίζοντας όμως ότι δεν ήταν εναντίον της προσχώρησης καθαυτής, αλλά διαφωνούσαν με ορισμένους όρους (Ιωακειμίδης, 1997:127-128). Απόντες ήταν 104 βουλευτές - οι 93 του ΠΑΣΟΚ και οι 11 του ΚΚΕ - επιλέγοντας την αποχή ως ένδειξη πολιτικής διαμαρτυρίας (Σβολόπουλος, 1996β:234-235).

Μόλις ανακοινώθηκε το αποτέλεσμα, οι κυβερνητικοί βουλευτές ξέσπασαν σε χειροκροτήματα, ενώ ο Πρόεδρος της Βουλής Δημήτρης Παπασπύρου δήλωσε ότι «η Βουλή έγραψε σήμερα μια από τις πλέον ιστορικές σελίδες της σύγχρονης εποχής» (Κουροπαλάτης, 2004:118). Ο Τύπος της επόμενης ημέρας σημείωνε ότι «η αντιδικία συνεχίζεται και μετά την επικύρωση» - υπογραμμίζοντας πως στη Βουλή προβλήθηκαν οι

δύο αντίθετοι πόλοι: από τη μία ο Καραμανλής, που ζήτησε ενότητα και συμπαράταξη, και από την άλλη ο Παπανδρέου, που επέμενε ότι το θέμα της ένταξης «μένει ανοιχτό» (Milward, 1999:410· Tsoukalis, 1997:168-169).

Ο Καραμανλής, στην καταληκτική του δήλωση, ανέφερε χαρακτηριστικά: «Η ελληνική Βουλή έθεσε σήμερα με την ψήφο της τα θεμέλια ενός λαμπρού οικοδομήματος· η προσπάθεια όμως απαιτεί μεθοδική δουλειά και τη συστράτευση όλων των Ελλήνων, ακόμη και εκείνων που μέχρι σήμερα ήσαν αντίθετοι προς την ένταξη» (Σβολόπουλος, 1997). Ο Παπανδρέου, από την πλευρά του, επανέλαβε τη φράση «το θέμα παραμένει εκκρεμές - θα κρίνει ο λαός» (Ιωακειμίδης, 1997:129).

Έτσι, η Ελλάδα ολοκλήρωσε στο εσωτερικό τη συνταγματική διαδικασία κύρωσης. Τον Ιούλιο 1979, ο Καραμανλής ανασχημάτισε την κυβέρνηση, αναθέτοντας την πρωθυπουργία στον Γεώργιο Ράλλη, καθώς ο ίδιος ετοιμαζόταν να εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας στις αρχές του 1980 (Σβολόπουλος, 2001:195). Η σκυτάλη για την πρακτική προετοιμασία της ένταξης πέρασε έτσι στην κυβέρνηση Ράλλη, η οποία είχε το καθήκον να οργανώσει τη χώρα για την πλήρη συμμετοχή από 1 Ιανουαρίου 1981 (Tsoukalis, 1997:171).

Παράλληλα, η Συνθήκη Προσχώρησης έπρεπε να επικυρωθεί και από τα κοινοβούλια των εννέα κρατών-μελών της ΕΟΚ. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε εντός 1979-1980, χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες, παρότι σε ορισμένες χώρες - όπως η Γαλλία - υπήρξαν αντιρρήσεις από την αντιπολίτευση (Milward, 1999:413-414). Τελικά, όλες οι εθνικές βουλές ενέκριναν τη συμφωνία.

Με το πέρας και αυτής της φάσης, όλα ήταν έτοιμα. Είχε συμφωνηθεί ότι η επίσημη ένταξη θα λάμβανε χώρα την 1 Ιανουαρίου 1981· κι έτσι έγινε. Τα μεσάνυχτα της 31 Δεκεμβρίου 1980, η Ελλάδα έγινε και επίσημα το δέκατο μέλος της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, καθώς και των άλλων δύο ευρωπαϊκών κοινοτήτων (ΕΚΑΧ και Ευρατόμ). Η ελληνική σημαία υψώθηκε δίπλα στις άλλες εννέα στο Berlaymont των Βρυξελλών - έδρα της Επιτροπής - και στην πλατεία Σινκλέρ μπροστά από το Συμβούλιο Υπουργών (Σβολόπουλος, 1997:283-284).

Ο δρόμος για την Ευρώπη είχε φτάσει στο τέλος του - ή μάλλον στην αφετηρία ενός νέου ταξιδιού εντός της Ευρώπης. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε ειδικότερα την ελληνική πολιτική σκηνή της περιόδου: πώς δηλαδή η προοπτική της ένταξης επηρέασε και διαμόρφωσε την αντιπαράθεση των κομμάτων και ποιες θέσεις πήραν οι βασικοί πολιτικοί πρωταγωνιστές. Ακολούθως, θα δούμε και τις κοινωνικές αντιδράσεις πέρα από τα κόμματα - δηλαδή πώς βίωσε η κοινή γνώμη, οι επαγγελματικές ομάδες και οι διαμορφωτές της κοινής γνώμης αυτή τη μετάβαση (Σβολόπουλος, 1997:285).

Κεφάλαιο 6^ο: Πολιτικές αντιπαραθέσεις στην Ελλάδα - Κυβέρνηση vs Αντιπολίτευση

Η διαδικασία της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ υπήρξε ένα θέμα που πόλωσε την ελληνική πολιτική σκηνή στα χρόνια 1975-1981. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εστιάσουμε στις θέσεις και τις ενέργειες των βασικών πολιτικών δυνάμεων: της κυβερνώσας Νέας Δημοκρατίας του Κωνσταντίνου Καραμανλή, της ανερχόμενης αντιπολίτευσης του ΠΑΣΟΚ υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, καθώς και των λοιπών κομμάτων - το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, το μικρότερο τότε ΚΚΕ Εσωτερικού και τους κεντρώους σχηματισμούς. Θα αναδείξουμε πώς το ζήτημα της ΕΟΚ κατέστη σημείο οξείας αντιπαραθέσεως, ποια επιχειρήματα αντάλλαξαν και πώς αυτό επηρέασε την πολιτική εξέλιξη έως το 1981 (Σβολόπουλος, 1996β:240-241· Ιωακειμίδης, 1997:195).

6.1. Η κυβερνητική πλευρά (Νέα Δημοκρατία)

Η Νέα Δημοκρατία, υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, είχε εξαρχής τη σημαία του ευρωπαϊσμού υψωμένη (Tsoukalis, 1997:118). Ο ίδιος ο Καραμανλής θεωρείται ο αρχιτέκτονας της ένταξης· από τις πρώτες μέρες της Μεταπολίτευσης είχε καταστήσει σαφές ότι κεντρικός στόχος της χώρας είναι η πλήρης ένταξη στην ΕΟΚ (Σβολόπουλος, 2001:52-53).

Το κόμμα του, παρά το ότι περιλάμβανε ένα ευρύ ιδεολογικό φάσμα - από μετριοπαθείς φιλελεύθερους έως πιο συντηρητικούς εθνικόφρονες - σε γενικές γραμμές συντάχθηκε πίσω από τον ηγέτη στο ζήτημα αυτό. Δεν υπήρξαν σοβαρές εσωτερικές διαφοροποιήσεις· η Νέα Δημοκρατία παρουσίασε ένα ενιαίο, φιλοευρωπαϊκό πρόσωπο. Κατά καιρούς, ορισμένοι βουλευτές της δεξιάς πτέρυγας εξέφρασαν επιμέρους ανησυχίες - όπως ο Στέλιος Παπαθεμελής, που τελικά ψήφισε «όχι» στη Συνθήκη, διευκρινίζοντας όμως ότι δεν διαφωνεί με την αρχή της ένταξης (Σβολόπουλος, 1997:286-287). Αυτές όμως ήταν μεμονωμένες φωνές.

Η επίσημη θέση της Νέας Δημοκρατίας παρέμεινε αταλάντευτη: η ένταξη θα φέρει δημοκρατική σταθερότητα, οικονομική ανάπτυξη, θα εδραιώσει τη θέση της Ελλάδας στη Δύση και θα ενισχύσει την εθνική ασφάλεια (Milward, 1999:214). Στη ρητορική της ΝΔ,

η ένταξη παρουσιαζόταν ως εθνικό επίτευγμα και ως «επιστροφή της Ελλάδας στη φυσική της οικογένεια» - την Ευρώπη (Σβολόπουλος, 1996β:246). Παράλληλα, παρουσιαζόταν ως μονόδρομος: δεν υπήρχε άλλη πορεία που να μπορούσε να προσφέρει τα ίδια οφέλη (Ιωακειμίδης, 1997:199-200).

Κατά τις κρίσιμες στιγμές - την αίτηση το 1975 και την κύρωση το 1979 - η Νέα Δημοκρατία κινητοποιήθηκε πλήρως για να πείσει το πολιτικό σύστημα και την κοινή γνώμη. Στη Βουλή, το 1979, ο ίδιος ο Καραμανλής προσπάθησε να μειώσει την ένταση της αντιπαράθεσης, κάνοντας κάλεσμα εθνικής ενότητας και ζητώντας «όλοι, ακόμη και όσοι ήταν αντίθετοι, να συμβάλουν στην προσπάθεια της χώρας» (Σβολόπουλος, 1997:289-290).

Γενικότερα, στο δημόσιο λόγο, στελέχη της ΝΔ αντέκρουαν τις αιτιάσεις της αντιπολίτευσης χαρακτηρίζοντάς τες ως υπερβολικές ή αβάσιμες. Όταν το ΠΑΣΟΚ μιλούσε για «ξένη εξάρτηση», η ΝΔ απαντούσε ότι αντίθετα, η συμμετοχή σε μια ένωση ισότιμων κρατών ενισχύει την ανεξαρτησία μέσα από την ευρωπαϊκή αλληλεγγύη - όπως είχε τονίσει και ο ίδιος ο Καραμανλής: «Η Ελλάς προσέρχεται στην Ευρώπη με την βεβαιότητα, ότι στα πλαίσια της ευρωπαϊκής αλληλεγγύης εμπεδώνεται για όλα τα μέρη η εθνική ανεξαρτησία, κατοχυρώνονται οι δημοκρατικές ελευθερίες, επιτυγχάνεται η οικονομική ανάπτυξη και γίνεται με την συνεργασία όλων κοινός καρπός η κοινωνική και οικονομική πρόοδος», ανέφερε, επίσης, για να κλείσει λέγοντας πως «έχουμε εμπιστοσύνη και στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Έχουμε την απόφαση να είμαστε όλοι Ευρωπαίοι, όπως θα έλεγε ο Τσώρτσιλ, και όλοι Έλληνες, όπως θα έλεγε ο Σέλλεϋ. Γιατί, όπως έγραψε ο Ισοκράτης, Έλληνες δεν είναι εκείνοι που γεννήθηκαν στην Ελλάδα, αλλά εκείνοι που υιοθέτησαν το πνεύμα το κλασικό» (<https://www.evimaserres.gr/eok-omilia-karamanli-19808> / 28/05/2022).

Όταν η αντιπολίτευση προέβλεπε «οικονομική καταστροφή», η Νέα Δημοκρατία αντέτασσε τα μελλοντικά οικονομικά οφέλη της συμμετοχής: τα κονδύλια της Κοινότητας, τις επενδύσεις, την ενίσχυση του αγροτικού τομέα και τη δημοσιονομική πειθαρχία που θα επέβαλε η ΕΟΚ, συμβάλλοντας έτσι στον εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας.

Δεν είναι μυστικό ότι η Νέα Δημοκρατία επένδυσε σημαντικό πολιτικό κεφάλαιο στο εγχείρημα αυτό, συνδέοντας το κύρος της κυβέρνησης με την επιτυχία της ένταξης (Σβολόπουλος, 1996β:251-252). Ο Καραμανλής γνώριζε ότι, αν το σχέδιο ναυαγούσε, θα

υπέστη μεγάλο πλήγμα τόσο ο ίδιος όσο και το κόμμα του. Έτσι, η ένταξη μετατράπηκε εν μέρει σε ψήφο εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση: στις εκλογές του 1977, παρά την ύπαρξη και άλλων κρίσιμων ζητημάτων, ο Καραμανλής ζήτησε ισχυρή εντολή για να ολοκληρώσει την «ευρωπαϊκή πορεία» της χώρας (Tsoukalis, 1997:122).

Φαίνεται μάλιστα πως ένα σημαντικό τμήμα του εκλογικού σώματος, κυρίως το φιλελεύθερο-κεντρώο, τον στήριξε ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, εγκαταλείποντας την αποδυναμωμένη πλέον Ένωση Κέντρου (Ιωακειμίδης, 1997:202-203).

6.2. Το ΠΑΣΟΚ και ο Ανδρέας Παπανδρέου

Στον αντίποδα, το ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε τον κύριο εκφραστή του αντι-ΕΟΚ μετώπου (Ιωακειμίδης, 1997:205-206). Από την ίδρυσή του, τον Σεπτέμβριο του 1974, διακήρυξε μια θέση που συνοψιζόταν στο σύνθημα «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο». Με αυτό, τόνιζε ότι θεωρεί την ΕΟΚ ένα ιμπεριαλιστικό εργαλείο, όχι πολύ διαφορετικό από το ΝΑΤΟ, το οποίο υπηρετούσε τα συμφέροντα των ισχυρών - των Ηνωμένων Πολιτειών και των πολυεθνικών εταιρειών (Σβολόπουλος, 1996β:255).

Ο Ανδρέας Παπανδρέου και το κίνημά του εστίασαν ιδιαίτερα στην έννοια της εθνικής ανεξαρτησίας. Υποστήριζαν πως η ένταξη θα αφαιρούσε από την Ελλάδα τη δυνατότητα αυτόνομης οικονομικής και εξωτερικής πολιτικής. Ο ίδιος ο Παπανδρέου μιλούσε για μια «Ελλάδα χωρίς δεσμά» - τίτλος και βιβλίου του - εννοώντας μια χώρα απεξαρτημένη τόσο από την αμερικανική επιρροή όσο και από τις ευρωπαϊκές κοινότητες (Tsoukalis, 1997:124-125).

Τα επιχειρήματα του ΠΑΣΟΚ είχαν πολλές πτυχές:

1. Πολιτικά / Εθνικά: Το ΠΑΣΟΚ φοβόταν ότι η Ελλάδα εντός ΕΟΚ θα υποχρεωνόταν να συμβιβάζεται σε κρίσιμα ζητήματα, όπως το αγροτικό ή η εξωτερική πολιτική απέναντι σε χώρες του Τρίτου Κόσμου και των Αδεσμεύτων. Ο Παπανδρέου προωθούσε μια περισσότερο ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική, με στοιχεία φιλοαδέσμευτου προσανατολισμού (Ιωακειμίδης, 1997:209-211). Επίσης, υποστήριζε ότι οι χώρες της

ΕΟΚ ανέχτηκαν ή δεν απέτρεψαν τη δικτατορία, άρα δεν μπορούσαν να θεωρηθούν εγγυητές της δημοκρατίας. Μόνο ο ελληνικός λαός, έλεγε, είναι εγγυητής της ελευθερίας - εξ ου και το σύνθημα «η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες», ως αντίλογος στο «ανήκομεν εις την Δύσιν» του Καραμανλή (Σβολόπουλος, 1997:292). Η περίφημη αντιπαράθεση στη Βουλή το 1976, όπου ο Καραμανλής δήλωσε «ανήκομεν εις την Δύσιν» και ο Παπανδρέου απάντησε «προτιμούμε να ανήκουμε εις τους Έλληνες», συμπύκνωσε τη θεμελιώδη ιδεολογική τους διαφορά (Milward, 1999:220-221).

2. Οικονομικά: Το ΠΑΣΟΚ προέβλεπε ότι η εγχώρια βιομηχανία θα καταρρεύσει αν εκτεθεί στον ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών βιομηχανικών κολοσσών. Επίσης, ότι η αγροτική παραγωγή θα πληγεί, είτε λόγω ποσοστώσεων (quotas) σε παραδοσιακά ελληνικά εξαγωγίμα προϊόντα, είτε γιατί τα ευρωπαϊκά αγροτικά προϊόντα θα κατακλύσουν την ελληνική αγορά. Το κόμμα προειδοποιούσε για αύξηση της ανεργίας και για μετατροπή της Ελλάδας από παραγωγό σε καταναλωτή ευρωπαϊκών αγαθών, με επακόλουθη συρρίκνωση της αυτάρκειας (Κουροπαλάτης, 2004:134-135).

3. Κοινωνικά: Το ΠΑΣΟΚ παρουσίαζε την ΕΟΚ και ως ένα «κλαμπ πλουσίων», το οποίο ευνοεί τα μεγάλα κεφάλαια και όχι τους λαούς (Tsoukalis, 1997:127-128). Συχνά μιλούσε για «εισβολή των μονοπωλίων» - δηλαδή των πολυεθνικών που θα εξαγόραζαν ελληνικές επιχειρήσεις, θα συγκέντρωναν πλούτο και θα ενίσχυαν τις κοινωνικές ανισότητες (Σβολόπουλος, 1996β:258-259). Αυτή η ρητορική είχε απήχηση σε αριστερές και λαϊκές τάξεις που παραδοσιακά αντιμετώπιζαν με καχυποψία τον καπιταλισμό και τις δυτικές δομές. Το ΠΑΣΟΚ ασκούσε σφοδρή κοινοβουλευτική αντιπολίτευση στο ζήτημα της ένταξης. Στη Βουλή καταψήφιζε κάθε νομοσχέδιο που αφορούσε την ενταξιακή προσαρμογή, όπως αλλαγές δασμών ή εναρμονίσεις νομοθεσίας (Ιωακειμίδης, 1997:212). Συχνά, όταν συζητούνταν σχετικά θέματα, οι βουλευτές του αποχωρούσαν επιδεικτικά - όπως συνέβη και κατά την κύρωση της Συνθήκης το 1979 (Σβολόπουλος, 1996β:261). Στα προεκλογικά του προγράμματα, ιδίως μετά το 1978, το κόμμα έκανε κεντρικό σύνθημα το «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο», το οποίο καθιερώθηκε ως σύμβολο του αντιευρωπαϊσμού της εποχής (Tsoukalis, 1997:130-131). Ο λόγος του ΠΑΣΟΚ συνδύαζε αντιαμερικανισμό, οικονομικό προστατευτισμό και λαϊκισμό - ένα μείγμα που του

εξασφάλισε ευρεία κοινωνική απήχηση. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, στο δρόμο προς την εξουσία, είχε δηλώσει επανειλημμένα ότι αν η ένταξη γινόταν επί κυβέρνησης ΝΔ, το ΠΑΣΟΚ θα την επανεξετάζε ή θα ζητούσε δημοψήφισμα (Σβολόπουλος, 1997:295). Η περίφημη δήλωσή του στις 28 Ιουνίου 1979, «μόνος αρμόδιος να κρίνει είναι ο λαός», σήμαινε ότι κρατούσε ανοιχτό το ενδεχόμενο ακύρωσης ή επαναδιαπραγμάτευσης μέσω δημοψηφίσματος (Ιωακειμίδης, 1997:215-216). Αυτή η στάση, όπως έχουμε δει, προκαλούσε ανησυχία στους Ευρωπαίους εταίρους, οι οποίοι έσπευσαν να ολοκληρώσουν τη διαδικασία πριν ο Παπανδρέου αναλάβει την εξουσία (Milward, 1999:222-223· Tsoukalis, 1997:133-134).

6.3. Η Αριστερά (ΚΚΕ και λοιποί)

Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) ήταν εξ αρχής κάθετα αντίθετο στην ένταξη, για λόγους παρόμοιους με του ΠΑΣΟΚ αλλά από πιο μαρξιστική σκοπιά. Θεωρούσε την ΕΟΚ ως ένωση καπιταλιστικών κρατών με στόχο την εκμετάλλευση των λαών (Σβολόπουλος, 1996β:248· Ιωακειμίδης, 1997:218). Το σύνθημα «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο» προέρχεται αρχικά από την κομμουνιστική Αριστερά και στη συνέχεια υιοθετήθηκε και από το ΠΑΣΟΚ. Είχε πρωτακουστεί σε συγκεντρώσεις της Αριστεράς αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση, το 1974 (Κουροπαλάτης, 2004:129-130).

Για το ΚΚΕ, η ένταξη ισοδυναμούσε με «προσχώρηση στο ιμπεριαλιστικό μπλοκ»· υποστήριζε ότι η Ελλάδα θα μετατρέποταν σε «οικονομική αποικία των δυτικών μονοπωλίων» (Milward, 1999:219-22). Το κόμμα κινητοποίησε τους οργανωτικούς του μηχανισμούς - κυρίως τα εργατικά σωματεία στα οποία είχε ισχυρή επιρροή, αλλά και τον *Ριζοσπάστη* - για να διεξαγάγει εκτεταμένη καμπάνια κατά της ΕΟΚ (Ιωακειμίδης, 1997:221-22). Στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες, το ΚΚΕ καταψήφισε ή απείχε συστηματικά από όλες τις σχετικές ψηφοφορίες.

Παρότι το ΚΚΕ είχε τότε περιορισμένη κοινοβουλευτική παρουσία, γύρω στο 10%, ο λόγος του συνδιαμόρφωνε το γενικότερο κλίμα της αντιπαράθεσης, ιδίως στις συνδικαλιστικές και λαϊκές οργανώσεις (Tsoukalis, 1997:135). Ωστόσο, η κεντρική πολιτική αντιπαράθεση για την ΕΟΚ εκτυλισσόταν κυρίως μεταξύ της Νέας Δημοκρατίας

και του ΠΑΣΟΚ, με το δεύτερο να εκφράζει μεγάλο μέρος της αριστερής ρητορικής στο κοινοβούλιο (Σβολόπουλος, 1997:289).

Υπήρχε όμως και η Ανανεωτική Αριστερά, δηλαδή το ΚΚΕ Εσωτερικού (μετέπειτα ΕΑΡ και Συνασπισμός). Το μικρό αυτό κόμμα, υπό ηγετικές μορφές όπως ο Λεωνίδας Κύρκος, τηρούσε μια περισσότερο σύνθετη στάση: δεν επιθυμούσε τη μονοσήμαντη πρόσδεση της χώρας στη Δύση χωρίς όρους, αλλά την ίδια στιγμή αναγνώριζε την αξία της ευρωπαϊκής συνεργασίας και της δημοκρατικής ολοκλήρωσης (Tsoukalis, 1997:137).

Το ΚΚΕ Εσωτερικού εξέφραζε επιφυλάξεις για την ένταξη κυρίως λόγω της σύνδεσης της ΕΟΚ με το ΝΑΤΟ και της υπερβολικής έμφασης στις δυνάμεις της αγοράς. Ωστόσο, σταδιακά, κατά τη δεκαετία του 1980, η ανανεωτική Αριστερά μετατοπίστηκε σε φιλοευρωπαϊκή κατεύθυνση, προσεγγίζοντας τη λογική της «Ευρώπης των λαών» (Ιωακειμίδης, 1997:224).

Πάντως, το 1979, ο Λεωνίδας Κύρκος καταψήφισε τη Συνθήκη Προσχώρησης, δηλώνοντας όμως ότι δεν είναι αντίθετος στην ένταξη *καθεαυτή*, αλλά με τους όρους υπό τους οποίους αυτή πραγματοποιούνταν (Σβολόπουλος, 1997:297-298).

6.4. Οι κεντρώοι (Ένωση Κέντρου - ΕΔΗΚ)

Αυτό το κόμμα, διάδοχο της προδικτατορικής Ένωσης Κέντρου, ήταν υπό την ηγεσία του Γεωργίου Μαύρου αρχικά και αργότερα άλλων, αλλά είχε αποδυναμωθεί σημαντικά (Ιωακειμίδης, 1997:227). Οι κεντρώοι υπήρξαν παραδοσιακά φιλοευρωπαϊκοί· ο Μαύρος είχε συμμετάσχει και στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας το 1974 και δεν αντιτίθετο στην ένταξη (Σβολόπουλος, 1996β:252-253).

Στην ψηφοφορία του 1979, οι λίγοι εναπομείναντες βουλευτές της Ένωσης Κέντρου - ΕΔΗΚ είτε ψήφισαν «ναι» είτε «παρών». Ο Στέλιος Παπαθεμελής, που προερχόταν από αυτόν τον χώρο, ψήφισε «όχι», αλλά έκανε ειδική δήλωση ότι δεν ήταν

κατά της ευρωπαϊκής προοπτικής, διαφωνώντας μόνο σε ορισμένα σημεία της Συνθήκης (Σβολόπουλος, 1997:298).

Γενικά, οι κεντρώοι, όντας σε μεγάλο βαθμό απορροφημένοι από τη Νέα Δημοκρατία, δεν αποτέλεσαν ανεξάρτητο κέντρο αντιπολίτευσης στο ζήτημα της ΕΟΚ. Πολλοί συμφωνούσαν με τον Καραμανλή, θεωρώντας την ένταξη φυσικό βήμα της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Άλλωστε, και ο ίδιος ο Καραμανλής προερχόταν από τον ευρύτερο χώρο του κέντρου-δεξιά, έχοντας ευρύτερη αποδοχή σε μετριοπαθείς ψηφοφόρους (Tsoukalis, 1997:140-141).

6.5. Πολιτική εκμετάλλευση και αποτελέσματα

Το ζήτημα της ΕΟΚ έγινε κεντρικό διακύβευμα στις εκλογικές αναμετρήσεις, ιδιαίτερα το 1981. Το ΠΑΣΟΚ το αξιοποίησε για να διαφοροποιηθεί έντονα από τη Νέα Δημοκρατία και να συσπειρώσει ένα μεγάλο μέρος του αντιδεξιού και αντιαμερικανικού αισθήματος της μεταπολίτευσης (Ιωακειμίδης, 1997:230-231). Το 1981, στις αφίσες του ΠΑΣΟΚ δέσποζε το σύνθημα «Η Ελλάδα στους Έλληνες - Όχι στην ξενοκρατία», υπονοώντας έμμεσα και την ΕΟΚ μέσα σε αυτό.

Πολλοί ιστορικοί αναλυτές επισημαίνουν ότι η έντονη αυτή αντιπαράθεση προανήγγειλε μια μείζονα πολιτική στροφή: το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές του Οκτωβρίου 1981 με ρητορική κατά της ΕΟΚ, όμως όταν βρέθηκε στην εξουσία δεν αμφισβήτησε έμπρακτα την ένταξη (Σβολόπουλος, 1997:302-303). Ο Ανδρέας Παπανδρέου έκανε αυτό που σήμερα θα λέγαμε μια «πολιτική κωλοτούμπα»: αντί να αποχωρήσει από την ΕΟΚ, διαπραγματεύτηκε εντός αυτής για περισσότερα κονδύλια - τα περίφημα *Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα* του 1983-1984 - τα οποία εξασφάλισε ως αντιστάθμισμα. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και έπειτα, ο Παπανδρέου μετατράπηκε σταδιακά σε πιο μετριοπαθή ευρωπαϊστή (Tsoukalis, 1997:145).

Αυτή όμως είναι εξέλιξη της επόμενης δεκαετίας. Για την περίοδο που εξετάζουμε (1975-1981), η ρητορική του ΠΑΣΟΚ παρέμεινε σκληρά αντι-ΕΟΚ, κάτι που επηρέασε βαθιά την πολιτική πόλωση της εποχής (Ριζάς, 2019:210).

Ένα παράδοξο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι, ενώ όλα τα κόμματα της τότε αντιπολίτευσης πολέμησαν την ένταξη (ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ, ΕΔΗΚ σε μικρότερο βαθμό), μεταγενέστερα σχεδόν όλα τα κόμματα του ελληνικού πολιτικού φάσματος αναγνώρισαν την ένταξη στην ΕΟΚ ως θετική εξέλιξη (Ιωακειμίδης, 1997:233). Ο ιστορικός Σωτήρης Ριζάς επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι «η Αθήνα είχε επιτύχει τους πολιτικούς της στόχους· η ένταξη από πολιτικής πλευράς ήταν επιτυχής, καθώς η Ελλάδα εδραίωσε τους δεσμούς της με τη Δύση και ενίσχυσε τη στρατηγική της θέση έναντι της Τουρκίας» (Ριζάς, 2019, σ. 214).

Με λίγα λόγια, η ιστορική εκτίμηση είναι πως ο Καραμανλής δικαιώθηκε πολιτικά. Ακόμη και το ΠΑΣΟΚ, όταν επανήλθε στην εξουσία τη δεκαετία του 1990 υπό τον Κώστα Σημίτη, συνέχισε την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οδηγώντας την Ελλάδα στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) (Tsoukalis, 1997:160-161).

Εκείνη όμως την εποχή, στα τέλη της δεκαετίας του '70, αυτό δεν ήταν καθόλου προφανές. Ο διχασμός ήταν βαθύς και αμφίρροπος. Δημοσκοπήσεις των πρώτων ετών της δεκαετίας του '80 έδειχναν ότι ένα σημαντικό ποσοστό της κοινής γνώμης διατηρούσε αμφιθυμία ή αρνητική στάση απέναντι στην ΕΟΚ. Το 1981, η υποστήριξη μειώθηκε αισθητά λόγω της ρητορικής του ΠΑΣΟΚ - κάποιες έρευνες κατέγραφαν θετική άποψη μόλις στο 30-40% των πολιτών - ποσοστό που άρχισε να ανακάμπτει μόνο μετά το 1983, με την άφιξη των πρώτων κοινοτικών κονδυλίων (Ριζάς, 2019:215-216).

Συνοψίζοντας, η περίοδος των διαπραγματεύσεων δεν ήταν απλώς μια τεχνική διαδικασία, αλλά ένας βαθύτατα πολιτικός αγώνας στο εσωτερικό της χώρας. Από τη μία πλευρά, το κυβερνών κόμμα της Νέας Δημοκρατίας στοιχημάτισε το κύρος του στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση· από την άλλη, η αντιπολίτευση επιδίωξε να εκμεταλλευτεί τους φόβους και τις αντιστάσεις της κοινωνίας για να κερδίσει πολιτικό έρεισμα (Σβολόπουλος, 2001:310-311).

Το αποτέλεσμα αυτής της αντιπαράθεσης ήταν διττό: η ένταξη προχώρησε και δεν ανετράπη, όμως άφησε πίσω της μια παρακαταθήκη επιφυλακτικότητας και δυσπιστίας απέναντι στην ΕΟΚ. Χρειάστηκαν αρκετά χρόνια - και τα απτά οφέλη των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων - για να διαλυθεί αυτή η καχυποψία.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε αυτές τις κοινωνικές διαστάσεις πιο αναλυτικά: πέρα από τα κόμματα, τι έλεγαν οι εφημερίδες, οι διανοούμενοι, οι αγρότες, οι συνδικαλιστές και ο «μέσος πολίτης» για την προοπτική της ευρωπαϊκής ένταξης.

Κεφάλαιο 7ο: Κοινωνικές αντιδράσεις και δημόσιος διάλογος

Πέρα από το πολιτικό παιχνίδι κορυφής, η πορεία προς την ένταξη πυροδότησε έναν έντονο δημόσιο διάλογο και προκάλεσε αντιδράσεις σε διάφορα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε πώς αντέδρασαν οι επαγγελματικές ομάδες, ποιος ήταν ο ρόλος του Τύπου και των διαμορφωτών κοινής γνώμης, καθώς και πώς γενικότερα η ελληνική κοινωνία υποδέχθηκε το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Σβολόπουλος, 1996β:265· Ιωακειμίδης, 1997:236-237).

7.1. Ο ρόλος του Τύπου

Ο ελληνικός Τύπος της Μεταπολίτευσης υπήρξε πολυφωνικός, με εφημερίδες που κάλυπταν όλο το πολιτικό φάσμα. Στα χρόνια 1975-1981, οι περισσότερες μεγάλες εφημερίδες τάχθηκαν υπέρ της ένταξης, αν και με επιμέρους προβληματισμούς. Για παράδειγμα, εφημερίδες όπως η *Καθημερινή* και το *Βήμα*, που ανήκαν σε παραδοσιακά φιλελεύθερους εκδοτικούς οίκους, στήριζαν ανοιχτά την ευρωπαϊκή πορεία.

Χαρακτηριστικά, το πρωτοσέλιδο της *Καθημερινής* την επομένη της συμφωνίας του Δεκεμβρίου 1978 υπογράμμιζε τη «μακρά διαδικασία» που κατέληξε επιτυχώς, ενώ το *Βήμα*, μετά την κύρωση από τη Βουλή, είχε τον τίτλο «Η αντιδικία συνεχίζεται», δείχνοντας ωστόσο ότι θεωρούσε την ένταξη αναπόφευκτη και, τελικά, θετική (Σβολόπουλος, 1997:300-301). Ιδιαίτερα το *Βήμα* και η αδελφή του εφημερίδα *Τα Νέα* υιοθέτησαν μια κεντροαριστερή στάση, ισορροπώντας ανάμεσα στην κυβερνητική προπαγάνδα και την αντιπολιτευτική ρητορική του ΠΑΣΟΚ.

Δημοσίευαν άρθρα που επεσήμαιναν τόσο τα οφέλη όσο και τις δυσκολίες της ένταξης. Στο ιστορικό τους αρχείο υπάρχουν ρεπορτάζ που αναφέρονται στις συνεδριάσεις της Βουλής, όπου «η αντιδικία συνεχίζεται», με τον Καραμανλή να ζητά ενότητα και τον Παπανδρέου να επιμένει πως «το θέμα μένει ανοιχτό» (Ιωακειμίδης, 1997:240). Αυτό δείχνει ότι η εφημερίδα πρόβαλλε ισότιμα τις δύο απόψεις, αφήνοντας στον αναγνώστη την τελική κρίση (Tsoukalis, 1997:143-144).

Από την άλλη πλευρά, υπήρχαν εφημερίδες ευθυγραμμισμένες με την αντιπολίτευση που έκαναν συντονισμένη καμπάνια κατά της ΕΟΚ. Η *Αυριανή*, που εμφανίστηκε το 1980 στηρίζοντας ανοιχτά τον Παπανδρέου, υπήρξε φανατικά αντι-ΕΟΚ στα πρώτα της χρόνια (Σβολόπουλος, 1997:305-306). Παράλληλα, αριστερές εφημερίδες όπως ο *Ριζοσπάστης* (όργανο του ΚΚΕ) δημοσίευαν καθημερινά άρθρα και σχόλια για τον «άλλο δρόμο» εκτός ΕΟΚ, προβάλλοντας το αντιιμπεριαλιστικό αφήγημα της αριστεράς (Κουροπαλάτης, 2004:198-199).

Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και δεκαετίες αργότερα, ο *Ριζοσπάστης* επανερχόταν σε αυτό το θέμα. Σε άρθρα του αρχών της δεκαετίας του 2020, γινόταν αναδρομή στο σύνθημα «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο», το οποίο παρουσιαζόταν ως διαχρονικό σύμβολο του αγώνα ενάντια στις ιμπεριαλιστικές εξαρτήσεις (<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=11679218> / 07/05/2022).

Ένας ακόμη ενδιαφέρων παράγοντας ήταν ο ρόλος των περιφερειακών και κλαδικών εφημερίδων. Σε αγροτικές περιοχές, τοπικές εφημερίδες εξέφραζαν τους φόβους των αγροτών ότι με την ένταξη στην ΕΟΚ ίσως περιοριστούν παραδοσιακές καλλιέργειες, όπως ο καπνός στη Μακεδονία ή η σταφίδα στην Πελοπόννησο. Αντίστοιχα, εφημερίδες που συνδέονταν με εργατικά συνδικάτα εξέφραζαν την ανησυχία των εργατών για πιθανές αποβιομηχανοποιήσεις ή απώλειες θέσεων εργασίας (Tsoukalis, 1997:144-145).

7.2. Επαγγελματικοί φορείς και συνδικάτα

• **Βιομήχανοι / Επιχειρηματίες:** Ο Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών (ΣΕΒ) και το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών υπήρξαν, συνολικά, υπέρ της

ένταξης (Σβολόπουλος, 1996β:255). Οι μεγάλοι επιχειρηματίες έβλεπαν στην ΕΟΚ μια ευκαιρία για πρόσβαση σε νέα αγορά, δυνατότητες συνεργασιών και ένα σταθερότερο επενδυτικό περιβάλλον. Παράλληλα, ζητούσαν μεταβατικά μέτρα προστασίας, ώστε να μπορέσουν να προσαρμοστούν σταδιακά στο νέο καθεστώς.

Ο πρόεδρος του ΣΕΒ εκείνης της περιόδου είχε τονίσει ότι η εξυγίανση της ελληνικής βιομηχανίας «επιβάλλεται εκ των πραγμάτων» και πως η ΕΟΚ θα λειτουργήσει ως μοχλός εκσυγχρονισμού και αναδιάρθρωσης (Ιωακειμίδης, 1997:212). Υπήρχαν όμως και κλάδοι με έντονες ανησυχίες - ιδίως η κλωστοϋφαντουργία, η οποία φοβόταν τον ανταγωνισμό από τις ισχυρές βιομηχανίες της Ιταλίας και της Γαλλίας (Tsoukalis, 1997:138). Αυτοί οι κλάδοι πίεζαν για μακρές μεταβατικές περιόδους δασμολογικής προστασίας.

Συνολικά, το επιχειρηματικό κατεστημένο στήριζε τον Καραμανλή, θεωρώντας ότι η ένταξη θα του εξασφάλιζε πρόσβαση σε κοινοτικά κεφάλαια (φθηνότερα δάνεια, επενδυτικά προγράμματα) και θα σταθεροποιούσε το οικονομικό πλαίσιο, απομακρύνοντάς το από τις εξάρσεις του κρατισμού και του λαϊκισμού (Κουροπαλάτης, 2004:176-177).

• **Αγρότες:** Οι Έλληνες αγρότες αντιμετώπιζαν την προοπτική της ένταξης με ένα μείγμα ελπίδας και φόβου. Από τη μία πλευρά, γνώριζαν ότι η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) της ΕΟΚ παρείχε γενναιόδωρες επιδοτήσεις και εγγυημένες τιμές - μια σημαντική οικονομική ανάσα, ιδίως για προϊόντα που στην Ελλάδα αντιμετώπιζαν χρόνια προβλήματα διάθεσης, όπως το σιτάρι ή το βαμβάκι (Ιωακειμίδης, 1997:215).

Από την άλλη, υπήρχε ανησυχία μήπως η ΕΟΚ επιβάλει περιορισμούς παραγωγής σε προϊόντα που περίσσευαν στην Ευρώπη, όπως το κρασί ή τα γαλακτοκομικά (Tsoukalis, 1997:141). Επιπλέον, φοβούνταν την κατάργηση εθνικών προστατευτικών πολιτικών - φτηνά καύσιμα, κρατικές επιδοτήσεις και άλλα μέτρα στήριξης.

Στις αγροτικές περιοχές, η αντιπολίτευση - και ιδιαίτερα το ΠΑΣΟΚ - βρήκε πρόσφορο έδαφος να καλλιεργήσει αντι-ΕΟΚ συναισθήματα (Σβολόπουλος, 1997:310-

311). Με την υπόσχεση ότι θα προστατεύσει τους αγρότες από τις επιπτώσεις της ένταξης, το ΠΑΣΟΚ κέρδισε ευρεία στήριξη στην ύπαιθρο. Δεν είναι τυχαίο ότι τα ισχυρότερα εκλογικά του προπύργια στις εκλογές του 1981 ήταν αγροτικές περιοχές, όπως η Θεσσαλία, η Κρήτη και η Κεντρική Μακεδονία. Τα συνθήματα «Ο άλλος δρόμος» και «ΕΟΚ, όχι ευχαριστούμε» είχαν μεγάλη απήχηση στους αγροτικούς πληθυσμούς (Κουροπαλάτης, 2004:181-182).

- **Εργατικά συνδικάτα:** Η ΓΣΕΕ της εποχής ελεγχόταν ακόμη από φιλοκυβερνητικές δυνάμεις, πριν την άνοδο των συνδικαλιστών του ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του '80 (Παναγόπουλος, 2003:94-95). Έτσι, η επίσημη συνδικαλιστική ηγεσία δεν αντιτάχθηκε ανοιχτά στην ένταξη, τουλάχιστον έως το 1981 (Σβολόπουλος, 1997:308-309). Παρ' όλα αυτά, στα αριστερά σωματεία και στη συνδικαλιστική παράταξη ΠΑΣΚΕ άρχισε να διαμορφώνεται κριτική στάση.

Ο βασικός φόβος των εργαζομένων ήταν η αύξηση της ανεργίας, αν κάποιες βιομηχανίες δεν άντεχαν τον ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων. Κλάδοι όπως η χαλυβουργία και η αυτοκινητοβιομηχανία - με τα μικρά εργοστάσια συναρμολόγησης της δεκαετίας του '70 - εξέφραζαν ανησυχίες για το μέλλον τους, αν και πράγματι αρκετές τέτοιες μονάδες έκλεισαν μέσα στη δεκαετία του '80 (Tsoukalis, 1997:145-146).

Το ΚΚΕ, μέσω των εργατικών του οργανώσεων (προδρόμων του σημερινού ΠΑΜΕ), οργάνωσε απεργίες και πορείες ενάντια στην ένταξη. Οι κινητοποιήσεις αυτές, αν και όχι τόσο μαζικές όσο άλλες εργατικές διεκδικήσεις, πραγματοποιήθηκαν κυρίως στις ημερομηνίες-ορόσημα, όπως κατά την υπογραφή της Συνθήκης (Μάιος 1979) και την κύρωση από τη Βουλή (Ιούνιος 1979). Ο κομματικός Τύπος τις πρόβαλε έντονα, προβάλλοντας το μήνυμα ότι η ΕΟΚ θα επιφέρει απώλειες στην εργατική τάξη και θα ενισχύσει τα μονοπώλια (Σβολόπουλος, 1996β:260-262).

7.3. Η κοινή γνώμη γενικότερα

Σύμφωνα με μεταγενέστερες έρευνες ιστορικών και πολιτικών επιστημόνων, η πλειονότητα της ελληνικής κοινής γνώμης τελικά αποδέχτηκε τη συμφωνία σύνδεσης και προσχώρησης, παρά τις αντιπαραθέσεις των πολιτικών κομμάτων (Τσατσάνη, 2024:220-

221· Ιωακειμίδης, 1997:41-42). Δηλαδή, παρά τον πολιτικό θόρυβο και τις ιδεολογικές διαφορές, οι περισσότεροι πολίτες είτε υποστήριζαν είτε αντιμετώπιζαν θετικά - ή τουλάχιστον ουδέτερα - την ένταξη στην ΕΟΚ (Σβολόπουλος, 1996β:270).

Όπως σημειώνεται στη βιβλιογραφία, στις συζητήσεις της εποχής «υπήρξαν υπέρ, κατά και ενδιάμεσες θέσεις», αλλά η πλειονότητα των αντιλήψεων επηρεάστηκε από τις άμεσες συνέπειες που πίστευαν ότι θα έχει η ένταξη για την οικονομία και την εθνική ασφάλεια (Tsoukalis, 1997:148-149). Παράλληλα, η περίοδος εκείνη ήταν έντονα φορτισμένη από το ψυχροπολεμικό κλίμα. Έτσι, πολλοί πολίτες προσλάμβαναν το ζήτημα της ΕΟΚ μέσα από το ιδεολογικό δίπολο Δύση-Ανατολή: οι υποστηρικτές της Δεξιάς θεωρούσαν φυσικό η Ελλάδα να ανήκει στη Δύση, ενώ οι αριστεροί έβλεπαν την ένταξη ως υποταγή στους «ιμπεριαλιστές» της Δυτικής Ευρώπης (Κουροπαλάτης, 2004:170-171).

Αυτή η ιδεολογική διάσταση εξηγεί και την έντονη συναισθηματική φόρτιση του δημόσιου διαλόγου. Ειδικά μετά το 1977, η αντιπαράθεση πήρε χαρακτηριστικά πολιτικής ταύτισης: υπέρ της ΕΟΚ σήμαινε «με τη Δύση», ενώ κατά σήμαινε «με τους λαούς». Παρότι αυτό το δίπολο αδικούσε τη σύνθετη πραγματικότητα, αντανακλούσε το πνεύμα της εποχής (Milward, 1999:225).

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δημοσκοπήσεις της περιόδου - αν και περιορισμένες και όχι τόσο ακριβείς όσο οι σημερινές - δείχνουν ένα σχετικά ισορροπημένο κοινό. Σύμφωνα με αυτές, περίπου 50-60% των πολιτών αντιμετώπιζαν θετικά ή αποδέχονταν την ένταξη, ενώ 30-40% εξέφραζαν αντίθεση ή ανησυχία (Σβολόπουλος, 1997:315-316). Το ποσοστό των αρνητικών αυξήθηκε προσωρινά μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ το 1981, καθώς η κυβερνητική ρητορική ήταν πιο επιφυλακτική, αλλά μειώθηκε σταδιακά μετά την αρχική περίοδο διακυβέρνησης, όταν η συμμετοχή στην ΕΟΚ φάνηκε να προσφέρει απτά οικονομικά οφέλη (Ιωακειμίδης, 1997:224-225).

7.4. Διανοούμενοι και ακαδημαϊκοί

Μια άλλη πτυχή είναι πώς τοποθετήθηκαν οι λεγόμενοι *opinion leaders* - διακεκριμένοι άνθρωποι των γραμμάτων και του πνεύματος. Σε γενικές γραμμές, πολλοί γνωστοί διανοούμενοι της κεντροαριστεράς, όπως ο Κωνσταντίνος Τσάτσος (πριν αναλάβει την Προεδρία της Δημοκρατίας) και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, υποστήριζαν την ένταξη ως φυσική συνέχεια του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της Ελλάδας (Σβολόπουλος, 1996β:245-246· Ιωακειμίδης, 1997:205).

Αντίθετα, στον χώρο της αριστερής διανοήσης υπήρχαν φωνές όπως του οικονομολόγου Κώστα Βεργόπουλου ή του καθηγητή Αγγελόπουλου, που σε μελέτες τους χαρακτήριζαν την ένταξη «πρόωρη» και δυνητικά καταστροφική (Milward, 1999:230).

Ορισμένοι πανεπιστημιακοί, όπως ο Σπύρος Μαρκέτος, τόνιζαν ότι η Ελλάδα κινδυνεύει να γίνει «ψωροκάσταινα της ΕΟΚ» αν δεν προετοιμαστεί θεσμικά και οικονομικά (Tsoukalis, 1997:152).

Ενδιαφέρον έχει και ο ρόλος του Αρχείου Καραμανλή, το οποίο, μετά τη μεταπολίτευση, συγκέντρωνε τεκμήρια, ομιλίες και επιχειρήματα υπέρ της ευρωπαϊκής πορείας (Σβολόπουλος, 1997:118). Το αρχείο αυτό, μαζί με τα πρακτικά της Βουλής, αποτέλεσε σημαντική πηγή για ιστορικούς και ερευνητές που μελέτησαν την πορεία ένταξης. Η πρόσφατη μελέτη της Παναγιώτας Τσατσάνη (2024:52-58) αξιοποίησε υλικό από το Αρχείο Καραμανλή, τον Τύπο και τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις, παρουσιάζοντας τα κύρια επιχειρήματα υπέρ και κατά της ένταξης. Η έρευνά της δείχνει ότι ο δημόσιος διάλογος ήδη τότε είχε αρθρωθεί σε οργανωμένη βάση: δεν περιοριζόταν σε συνθήματα, αλλά περιλάμβανε και τεκμηριωμένες ακαδημαϊκές τοποθετήσεις, εκδόσεις φυλλαδίων, ημερίδες και δημόσιες παρεμβάσεις πανεπιστημιακών.

Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι υπήρξαν και *ενδιάμεσες θέσεις* στην κοινωνία. Ορισμένοι έλεγαν «ναι μεν, αλλά» - δηλαδή ναι στην Ευρώπη, αλλά υπό όρους ή με καλύτερους διαπραγματευτικούς όρους. Εκφραστές αυτής της στάσης ήταν προσωπικότητες όπως ο Λεωνίδας Κύρκος, που υποστήριζε «ναι, αλλά ας δούμε πώς θα προστατεύσουμε τους αδύναμους», καθώς και τεχνοκράτες που έβλεπαν την ένταξη με επιφυλακτική αισιοδοξία (Ιωακειμίδης, 1997).

Συνολικά, η εικόνα στην κοινωνία ήταν ότι η ένταξη προκάλεσε διχογνωμία αλλά όχι διχασμό. Δεν υπήρξαν, για παράδειγμα, μαζικές ή βίαιες διαδηλώσεις ενάντια στην ΕΟΚ, όπως συνέβη σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η Ελλάδα, μόλις βγαίνοντας από τη δικτατορία, είχε άλλες προτεραιότητες: την αποκατάσταση της δημοκρατίας, την αντιμετώπιση της κυπριακής τραγωδίας και την πολιτική σταθερότητα. Για μεγάλο μέρος των πολιτών, το ζήτημα της ΕΟΚ φαινόταν τεχνικό ή απόμακρο - πολλοί δεν είχαν σαφή εικόνα του τι ακριβώς σήμαινε η ένταξη (Ιωακειμίδης, 1997:210).

Το γεγονός ότι «οι περισσότεροι Έλληνες δεν είχαν ενημερωθεί επαρκώς για το τι σημαίνει η ένταξη» αναφερόταν ήδη στο *Βήμα* του 1979, υποδηλώνοντας ότι μεγάλο μέρος

της κοινωνίας ήταν απλός παρατηρητής που περίμενε να δει τα αποτελέσματα στην πράξη (Σβολόπουλος, 1996β:255). Η επίσημη ενημερωτική εκστρατεία της κυβέρνησης ήταν περιορισμένη: κυκλοφόρησαν κάποια ενημερωτικά φυλλάδια, ενώ η ΕΡΤ και η ΥΠΕΝΕΔ πρόβαλαν σύντομα προγράμματα για την ΕΟΚ, με συνεντεύξεις υπουργών και ειδικών (Κουροπαλάτης, 2004:180-181).

Υπήρχαν και ευτράπελα: ορισμένα λαϊκά στρώματα πίστευαν αρχικά ότι «ΕΟΚ» σήμαινε κάποιο οικονομικό βοήθημα, και στα καφενεία της επαρχίας κυκλοφορούσαν φήμες του τύπου «θα μας δώσουν λεφτά από την ΕΟΚ». Αυτή η σύγχυση αντικατοπτρίζει την περιορισμένη πληροφόρηση και τη λαϊκή απόσταση από τα ευρωπαϊκά ζητήματα (Σβολόπουλος, 1996α:142).

Ενδιαφέρον είναι επίσης ότι η λαϊκή κουλτούρα αποτύπωσε με σατιρικό τρόπο την είσοδο στην ΕΟΚ. Ο σατιρικός καλλιτέχνης Χάρρυ Κλυνν, στα πρώτα του νούμερα στις αρχές της δεκαετίας του '80, αστειευόταν ότι «θα μας έρθουν οι Γερμανοί να μας πάρουν τη φέτα», σαρκάζοντας τη λαϊκή ανησυχία για τα νέα δεδομένα (Τσατσάνη, 2024:61).

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, μπορούμε να πούμε ότι ο δημόσιος διάλογος γύρω από την ένταξη υπήρξε έντονος και πολυεπίπεδος. Από την υψηλή πολιτική μέχρι τον απλό πολίτη, υπήρξαν διστάμενες απόψεις που όμως συνέβαλαν στην κοινωνική επεξεργασία του νέου προσανατολισμού της χώρας. Εν τέλει, αν και υπήρξαν φωνές διαφωνίας, η ένταξη πραγματοποιήθηκε ομαλά και χωρίς ανυπέρβλητη κοινωνική αντίσταση (Tsoukalis, 1997:160). Ίσως διότι, όπως επισημαίνει η Τσατσάνη (2024:63), «η πλειονότητα αποδέχτηκε τη συμφωνία σύνδεσης έστω και με επιφυλάξεις».

Στο επόμενο κεφάλαιο, θα προχωρήσουμε σε μια αποτίμηση της σημασίας αυτής της περιόδου (1975-1981) για τη μετέπειτα πορεία της Ελλάδας στην Ενωμένη Ευρώπη: ποια ήταν τα άμεσα και έμμεσα αποτελέσματα της ένταξης, αν επιβεβαιώθηκαν οι στόχοι και οι φόβοι, και πώς εγγράφεται ιστορικά αυτή η διαδικασία στη συλλογική μας μνήμη.

Κεφάλαιο 8^ο: Αξιολόγηση της περιόδου - Η σημασία της ένταξης για το μέλλον της Ελλάδας

Με την ένταξη να έχει πλέον συντελεστεί την 1η Ιανουαρίου 1981, μπορούμε να κοιτάξουμε πίσω στην περίοδο 1975-1981 και να αναλογιστούμε τη σημασία της. Αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρήσει μια συνολική αξιολόγηση: ποια ήταν τα οφέλη που απεκόμισε η Ελλάδα, ποιες οι δυσκολίες που αντιμετώπισε, και πώς αυτή η εποχή χάραξε την πορεία της χώρας εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις επόμενες δεκαετίες. Θα εξετάσουμε κατά πόσον οι στόχοι που τέθηκαν τότε επετεύχθησαν και κατά πόσον οι φόβοι που εκφράστηκαν επαληθεύτηκαν ή διαψεύστηκαν από την εξέλιξη των πραγμάτων.

8.1. Σταθεροποίηση της Δημοκρατίας

Ένας από τους πρωταρχικούς πολιτικούς στόχους του Καραμανλή ήταν η ένταξη να λειτουργήσει ως ασφαλιστική δικλείδα για τη δημοκρατία. Μετά από τέσσερις δεκαετίες εντός των ευρωπαϊκών θεσμών, μπορούμε να πούμε ότι αυτό το στοίχημα πέτυχε (Ριζάς, 2019:241· Σβολόπουλος, 1997:312-313). Η Ελλάδα, αφότου εντάχθηκε, δεν γνώρισε ξανά αυταρχικές εκτροπές. Η δημοκρατία της εδραιώθηκε και, παρά τα όποια προβλήματα, εμβάθυνθηκε (Featherstone & Papadimitriou, 2008:63-64). Η συμμετοχή στην ΕΟΚ - και αργότερα ΕΕ - συνέβαλε στην εμπέδωση δημοκρατικών αξιών και πρακτικών: το κράτος δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η πολυφωνία θωρακίστηκαν (Ιωακειμίδης, 1997:198-199). Αυτό δεν σημαίνει ότι αποκλειστικά η ΕΟΚ προκάλεσε τη δημοκρατική σταθερότητα, αλλά σίγουρα η αίσθηση του ανήκειν σε ένα σύνολο δημοκρατικών χωρών και η υιοθέτηση του ευρωπαϊκού κεκτημένου (νομοθεσίες, κανονισμοί) εκσυγχρόνισαν το ελληνικό πολιτικό σύστημα (Tsoukalis, 1997:121-122). Πολλοί αναλυτές επισημαίνουν ότι η Ελλάδα απέφυγε τα φαινόμενα δημοκρατικής οπισθοδρόμησης που ίσως άλλες χώρες (εκτός ΕΕ) βίωσαν στις δεκαετίες '80-'90, εν μέρει χάρη στον ευρωπαϊκό της δεσμό (Featherstone, 2011:44-45). Ο ίδιος ο Σωτήρης Ριζάς σημειώνει πως η ένταξη «από πολιτικής πλευράς ήταν επιτυχής, καθώς η Ελλάδα εδραίωσε τους δεσμούς της με τη Δύση». Αυτό αντανακλά ακριβώς τη σταθεροποιητική επιρροή (Ριζάς, 2019:243).

8.2. Στρατηγική / Διεθνής θέση

Στον γεωπολιτικό τομέα, η Ελλάδα ενισχύθηκε σημαντικά. Η ένταξη στην ΕΟΚ δεν ήταν μια αμυντική συμμαχία, αλλά της έδωσε βάρος και κύρος στις διεθνείς της σχέσεις (Ιωακειμίδης, 1997:204· Ριζάς, 2019:245-246). Έγινε μέρος του «σκληρού πυρήνα» της Δύσης, αποκτώντας μια θέση που προσέφερε θεσμική κατοχύρωση και διπλωματικά ερείσματα. Αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία απέναντι στην Τουρκία: η Ελλάδα μπορούσε πλέον να προσφεύγει στην Κοινότητα για διπλωματική στήριξη σε περιπτώσεις εντάσεων και να διεθνοποιεί ζητήματα που προηγουμένως αντιμετώπιζε μόνη της (Featherstone & Papadimitriou, 2008:71-72).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε η κρίση του 1987 με το *Σισμίκ*, όταν η Ελλάδα αξιοποίησε το ευρωπαϊκό της βάρος για να αναζητήσει στήριξη και να προωθήσει το αφήγημά της περί σεβασμού του διεθνούς δικαίου (Ριζάς, 2019:249-250). Επίσης, αργότερα, το Κυπριακό εισήλθε σε νέο πλαίσιο, καθώς η Κύπρος έγινε μέλος της ΕΕ το 2004 - εξέλιξη που δύσκολα θα είχε επιτευχθεί αν η Ελλάδα δεν είχε προηγουμένως κατακτήσει τη θέση της εντός της ευρωπαϊκής οικογένειας (Featherstone, 2011:52-53).

Αρα, η ένταξη ενίσχυσε ουσιαστικά τη στρατηγική θέση της χώρας έναντι της Τουρκίας, επιβεβαιώνοντας την πρόβλεψη του Καραμανλή ότι η ΕΟΚ θα αποτελέσει «ασπίδα πολιτικής και διπλωματικής σταθερότητας» (Σβολόπουλος, 1997:318). Βέβαια, πρέπει να ειπωθεί πως η ΕΟΚ/ΕΕ δεν απέτρεψε όλες τις κρίσεις - χαρακτηριστικά, τα Ίμια το 1996 συνέβησαν ενώ η Ελλάδα ήταν ήδη πλήρες μέλος. Ωστόσο, η συμμετοχή στην ευρωπαϊκή οικογένεια παρείχε ένα πρόσθετο επίπεδο αποτροπής και διεθνούς νομιμοποίησης.

Ακόμα και η Τουρκία, αντιλαμβανόμενη ότι η Ελλάδα είναι πλέον «το παιδί της Ευρώπης», προσαρμόζει σε κάποιο βαθμό τη συμπεριφορά της· αυτό αποτελεί μακροπρόθεσμο διπλωματικό κέρδος (Pagoulatos, 2003:87-88). Συνολικά, η ένταξη προσέφερε στην Ελλάδα μια νέα διεθνή ταυτότητα, την αναβάθμισε θεσμικά και την κατοχύρωσε ως σταθερό ευρωπαϊκό εταίρο στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου.

8.3. Οικονομικά οφέλη και προκλήσεις

Εδώ η εικόνα είναι μικτή. Η ένταξη πράγματι έφερε πολλαπλές εισροές πόρων για τη γεωργία και έργα υποδομής (Ιωακειμίδης, 1997:210· Featherstone & Papadimitriou, 2008:82-83). Οι Έλληνες αγρότες υπήρξαν μεγάλοι ωφελημένοι τις επόμενες δεκαετίες μέσω των κοινοτικών επιδοτήσεων - κατά καιρούς μάλιστα τόσο γενναιόδωρων που επέφεραν και στρεβλώσεις, όπως επιδοτήσεις για να μην παράγουν. Η χώρα έλαβε τεράστια ποσά μέσω των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων και αργότερα των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης, ενώ οι υποδομές της βελτιώθηκαν θεαματικά: δρόμοι, αεροδρόμια, δίκτυα - πολλά έγιναν με ευρωπαϊκή συγχρηματοδότηση (Pagoulatos, 2003:45-46). Με λίγα λόγια, η Ελλάδα πέτυχε, μετά το 1981, να αυξήσει σημαντικά το βιοτικό επίπεδο με τη βοήθεια των ευρωπαϊκών κονδυλίων.

Ωστόσο, όπως επισημαίνει και ο Ριζάς (2019:252), η Ελλάδα απέτυχε να συγκλίνει στον ευρωπαϊκό μέσο όρο οικονομικά. Δηλαδή, παρά τα χρήματα, δεν έφτασε τους πλούσιους της Ευρώπης σε παραγωγικότητα ή ανταγωνιστικότητα. Και αυτή η αδυναμία - τονίζει - «δεν προέκυψε από τις διαπραγματεύσεις ένταξης, αλλά από την πολιτική, οικονομική και κοινωνική δυσκολία να διαμορφώσει αναπτυξιακή στρατηγική εντός ανοικτής, ανταγωνιστικής αγοράς». Με άλλα λόγια, το πρόβλημα ήταν περισσότερο εγχώριο: η Ελλάδα μπήκε σε μια ανοιχτή αγορά αλλά δεν έκανε επαρκείς μεταρρυθμίσεις για να προσαρμοστεί (Tsoukalis, 1997:133-134).

Πράγματι, οι δεκαετίες μετά το 1981 είδαν την ελληνική οικονομία να βιώνει και αρνητικές πλευρές της ένταξης: αρκετές βιομηχανίες έκλεισαν - όπως υφαντουργίες, ναυπηγεία και μεταποιητικές μονάδες - η ανταγωνιστικότητα παρέμεινε χαμηλή, και το κενό καλύφθηκε από εισαγωγές που χρηματοδοτούνταν μέσω δανεισμού και κοινοτικών επιδοτήσεων (Featherstone, 2011:58). Αυτό, μακροπρόθεσμα, συνέβαλε σε προβλήματα όπως η κρίση χρέους του 2010, αν και αυτή ανήκει σε μεταγενέστερη περίοδο.

Σημασία έχει ότι η ένταξη από μόνη της δεν εξασφάλισε την οικονομική σύγκλιση. Ήταν μια μεγάλη ευκαιρία, αλλά αξιοποιήθηκε μερικώς. Σε πολλά σημεία η Ελλάδα δεν

άλλαξε όσο έπρεπε - χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και σήμερα, το 2025, συζητάμε γιατί η ελληνική βιομηχανία έμεινε πίσω (Pagoulatos, 2003:49-50)

8.4. Κοινωνικές εξελίξεις

Η συμμετοχή στην ΕΕ έφερε μαζί της ένα πλήθος κοινωνικών και θεσμικών αλλαγών: την ισχυροποίηση των δικαιωμάτων του καταναλωτή, την υιοθέτηση αυστηρότερων περιβαλλοντικών προτύπων και την προώθηση των ίσων ευκαιριών (Featherstone & Papadimitriou, 2008:90-91). Η ενσωμάτωση του ευρωπαϊκού δικαίου έκανε τη χώρα πιο προοδευτική, πιο δημοκρατική και πιο φιλική προς τους πολίτες, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά και σε επετειακές αναλύσεις του Υπουργείου Εξωτερικών (Ιωακειμίδης, 1997:216).

Ελευθερίες όπως η ελεύθερη μετακίνηση των Ελλήνων πολιτών εντός της Ευρώπης άνοιξαν νέους ορίζοντες: πολλοί νέοι μπόρεσαν να σπουδάσουν, να εργαστούν και να ταξιδέψουν χωρίς περιορισμούς, επωφελούμενοι από την κοινή ευρωπαϊκή αγορά και τα εκπαιδευτικά προγράμματα όπως το Erasmus (Pagoulatos, 2003:52-54). Πρόκειται για μια τεράστια ποιοτική αλλαγή, αν σκεφτεί κανείς ότι πριν το 1981 για να ταξιδέψει κάποιος σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα χρειαζόταν θεώρηση διαβατηρίου και ειδικές άδειες.

Παράλληλα, η ευρωπαϊκή νομοθεσία υποχρέωσε την Ελλάδα να εκσυγχρονιστεί σε πολλούς τομείς: στην ισότητα φύλων στην εργασία, στους κανόνες υγιεινής και ασφάλειας τροφίμων, στην περιβαλλοντική πολιτική και στη δημόσια διοίκηση (Featherstone, 2011:62-63). Αυτές οι αλλαγές σταδιακά βελτίωσαν την καθημερινή ζωή των πολιτών, παρότι συχνά καθυστερούσαν στην εφαρμογή λόγω της ελληνικής γραφειοκρατίας (Radaelli, 2000:29).

Με την πάροδο του χρόνου, η «ευρωπαϊκή ταυτότητα» ενισχύθηκε στη συνείδηση των πολιτών, ιδίως μέσα από την επαφή με ευρωπαϊκά δίκτυα, τα ταξίδια, τις σπουδές και τη διαρκή ροή πολιτισμικών επιρροών. Έτσι, η ένταξη δεν υπήρξε μόνο οικονομική ή πολιτική, αλλά και πολιτισμική· αποτέλεσε μια βαθιά διαδικασία κοινωνικού

εκσυγχρονισμού και ευρωπαϊκού εξευρωπαϊσμού της ελληνικής καθημερινότητας (Tsoukalis, 1997:138-139).

8.5. Επαληθεύθηκαν οι φόβοι;

Οι τότε πολέμιοι της ένταξης είχαν προβλέψει «εθνική υποτέλεια» και «οικονομική καταστροφή». Αυτά, ωστόσο, δεν επαληθεύτηκαν στον απόλυτο βαθμό. Η Ελλάδα διατήρησε πλήρως την κυριαρχία της· μάλιστα, μετέπειτα, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, απέκτησε λόγο και συμμετοχή στη χάραξη της κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής (Tsoukalis, 1997:141). Κανείς δεν μπορεί να υποστηρίξει σοβαρά ότι σήμερα η Ελλάδα είναι «σκλάβος» της Ευρώπης - πρόκειται για εταίρο με ισότιμο λόγο, τόσο τυπικά όσο και ουσιαστικά, με δυνατότητα άσκησης βέτο και διαμόρφωσης πολιτικών (Pagoulatos, 2003:63).

Ο φόβος της «εθνικής ταπείνωσης» δεν επαληθεύτηκε. Ο φόβος της οικονομικής υποδούλωσης επίσης όχι απόλυτα: πράγματι, σε ορισμένους τομείς παρατηρήθηκαν μονοπωλιακές καταστάσεις (π.χ. πολυεθνικές στα τρόφιμα, στα αυτοκίνητα, στα καταναλωτικά αγαθά), αλλά αυτό συνδέεται περισσότερο με την παγκοσμιοποίηση παρά αποκλειστικά με την ένταξη στην ΕΟΚ (Featherstone & Papadimitriou, 2008:101-102). Η Ελλάδα, άλλωστε, απέκτησε και δικό της μερίδιο στην ευρωπαϊκή αγορά· ελληνικές επιχειρήσεις επεκτάθηκαν στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Ευρώπη με ευρωπαϊκή στήριξη (Pagoulatos, 2003:66-67).

Ωστόσο, δεν πρέπει να αγνοήσουμε ότι ορισμένες ανησυχίες είχαν βάση. Η βιομηχανία δεν εκσυγχρονίστηκε όσο θα έπρεπε και ένα μεγάλο μέρος της εξαφανίστηκε, κάτι που οι επικριτές είχαν ήδη επισημάνει (Ριζάς, 2019:260). Η γεωργία επιδοτήθηκε μεν, αλλά εγκλωβίστηκε σε ένα γραφειοκρατικό μοντέλο, με αποτέλεσμα ορισμένοι δυναμικοί τομείς - όπως η παραγωγή κλωστικής κάνναβης - να παρακμάσουν λόγω των ποσοστώσεων και περιορισμών της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (Featherstone, 2011:72-73). Παράλληλα, η ανεργία αυξήθηκε στη δεκαετία του '80, εν μέρει λόγω του κλεισίματος μη ανταγωνιστικών κλάδων· ωστόσο, αυτό πιθανότατα θα συνέβαινε έτσι κι αλλιώς, ενώ

χωρίς την ΕΟΚ η χώρα θα διέθετε λιγότερα μέσα για να μετριάσει τις επιπτώσεις (Ιωακείμης, 1997:218-219).

Οι πολέμιοι υποστήριζαν ακόμη ότι «θα μας κυβερνούν οι Βρυξέλλες». Εν μέρει, πράγματι, μεταβιβάστηκαν ορισμένες νομοθετικές αρμοδιότητες σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Όμως η Ελλάδα συμμετέχει ισότιμα στη λήψη αποφάσεων - συνεπώς, πρόκειται περισσότερο για ζήτημα οπτικής: δεν μας επιβάλλονται νόμοι, αλλά συναποφασίζουμε (Radaelli, 2000:33). Παρόλα αυτά, η αίσθηση ενός «δημοκρατικού ελλείμματος» στην ΕΕ, λόγω της γραφειοκρατίας και της απόστασης από τον πολίτη, παραμένει έως σήμερα αντικείμενο συζήτησης σε ολόκληρη την Ένωση (Tsoukalis, 2005:56-57).

Τελικά, η περίοδος 1975-1981 υπήρξε καθοριστική καμπή. Η Ελλάδα «κλείδωσε» οριστικά στην τροχιά της δυτικής Ευρώπης. Άλλες χώρες με παρόμοιο ιστορικό (όπως η Αργεντινή ή η Τουρκία), που δεν ακολούθησαν την ίδια πορεία, γνώρισαν πολύ πιο ασταθείς δεκαετίες. Αντίθετα, η Ελλάδα εντός ΕΕ κατάφερε να επιτύχει πολλά - από τη συμμετοχή στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση έως τις μεγάλες χρηματοδοτήσεις υποδομών. Οι κρίσεις που ακολούθησαν, όπως εκείνη του 2010-2015, οφείλονταν κυρίως σε εσωτερικές διαρθρωτικές αδυναμίες και όχι στην ένταξη αυτή καθαυτή (Featherstone, 2011:76).

Ιστορικά, η ένταξη του 1981 θεωρείται ίσως η σημαντικότερη στρατηγική απόφαση της μεταπολίτευσης. Εντάσσεται στο γενικότερο κύμα της νότιας διεύρυνσης της ΕΟΚ (με Ισπανία και Πορτογαλία) και καθιέρωσε την ιδέα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως θεματοφύλακα της δημοκρατίας στην ήπειρο (Ριζάς, 2019:270-271). Από τότε, κανένα στρατιωτικό πραξικόπημα δεν σημειώθηκε σε χώρα-μέλος της ΕΕ - στοιχείο που επιβεβαιώνει τη σταθεροποιητική της λειτουργία (Featherstone & Papadimitriou, 2008:105).

Σήμερα, περισσότερα από σαράντα χρόνια μετά, η ελληνική κοινωνία θεωρεί αυτονόητη τη θέση της στην Ευρώπη και απολαμβάνει τα οφέλη της. Οι νεότερες γενιές δύσκολα μπορούν να φανταστούν μια Ελλάδα εκτός ΕΕ - γεγονός που υπογραμμίζει τη βαθιά αλλαγή νοοτροπίας σε σχέση με τα χρόνια του '70. Όπως ειπώθηκε εύστοχα στην

επέτειο των σαράντα χρόνων, «Η σωστή επιλογή εκείνης της εποχής ήταν η πολιτική απόφαση που άλλαξε το μέλλον της Ελλάδας» (Σβολόπουλος, 1997:312).

Συνοψίζοντας, μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον Σωτήρη Ριζά ότι «η Αθήνα είχε επιτύχει τους πολιτικούς στόχους που είχε θέσει ο Καραμανλής». Η χώρα εντάχθηκε την προβλεπόμενη ημερομηνία, ισότιμα, και κέρδισε πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά. Τα οφέλη υπήρξαν πολλά: η πλήρης αξιοποίησή τους, ωστόσο, εξαρτήθηκε από τις μεταγενέστερες κυβερνήσεις και τη διαχρονική βούληση για μεταρρυθμίσεις.

ΜΕΡΟΣ Γ΄ - Από την ευρωπαϊκή προσδοκία στη δομική κρίση (1981-2010)

Στα προηγούμενα κεφάλαια παρακολουθήσαμε πώς η Ελλάδα έφτασε στην ένταξη στην ΕΟΚ και τι σήμαινε αυτό πολιτικά, διπλωματικά και κοινωνικά μέχρι το 1981. Από εδώ και πέρα, όμως, έχει σημασία να δούμε και την πορεία που ακολούθησε η χώρα αφού «μπήκε μέσα». Το βασικό ερώτημα είναι απλό: οι προσδοκίες της ένταξης επιβεβαιώθηκαν στην πράξη ή δημιούργησαν νέες εντάσεις και αδιέξοδα; (Ιωακειμίδης, 1997:61-62)

Το Μέρος Γ΄ δεν αλλάζει θέμα· απλώς κάνει ένα βήμα παραπέρα και δείχνει τη συνέχεια. Θα δούμε πώς η αρχική αισιοδοξία των πρώτων χρόνων συνδέθηκε σταδιακά με χρόνιες αδυναμίες του κράτους και της οικονομίας, πώς μεταβλήθηκε το παραγωγικό μοντέλο, πώς φτάσαμε στην ΟΝΕ και στο ευρώ, και τελικά πώς ωρίμασαν οι συνθήκες που οδήγησαν στην κρίση χρέους του 2010 και στα Μνημόνια (Pagoulatos, 2003:6· Featherstone, 2011:194· OECD, 2023:17-18· IMF, 2024:5-9).

Κεφάλαιο 9^ο - Η μεταγενέστερη πορεία της ελληνικής ευρωπαϊκής ένταξης: από την αρχική ευφορία στη συστημική κρίση

9.1 Η πλήρης ένταξη στην ΕΟΚ και το κλίμα προσδοκιών (1981-μέσα δεκαετίας 1980)

Η 1η Ιανουαρίου 1981 δεν ήταν απλώς μια ημερομηνία. Για πολλούς ανθρώπους εκείνη την περίοδο, η ένταξη στην ΕΟΚ συμβόλιζε ότι η Ελλάδα «έκλεισε οριστικά» τον κύκλο της πολιτικής αστάθειας και της διεθνούς αβεβαιότητας που είχε προηγηθεί. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο παρουσιαζόταν ως μια μορφή πολιτικής άγκυρας: δημοκρατικοί θεσμοί, σταθερότητα, κανόνες και μια αίσθηση ότι η χώρα ανήκει πλέον σε μια κοινότητα κρατών που λειτουργούν με κοινά πρότυπα (Ιωακειμίδης, 1997:67-68).

Τα πρώτα χρόνια, αυτή η αισιοδοξία είχε και πρακτική πλευρά. Η ένταξη έφερνε πρόσβαση σε πολιτικές και πόρους της Κοινότητας, κυρίως μέσω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων. Για έναν μεγάλο αγροτικό πληθυσμό και για περιοχές με χαμηλότερα εισοδήματα, η προσδοκία ήταν ότι η «Ευρώπη» θα λειτουργήσει σαν στήριγμα: καλύτερες τιμές, ενισχύσεις και μεγαλύτερη ασφάλεια

εισοδήματος, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο (Κουροπαλάτης, 2004:72). Παράλληλα, σε επίπεδο δημοσίου λόγου, η ένταξη ενίσχυσε την ιδέα ότι η Ελλάδα μπορεί να επιδιώξει σύγκλιση με τις πιο ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες, όχι μόνο οικονομικά αλλά και διοικητικά και θεσμικά (Ιωακειμίδης, 1997:67).

Στο πολιτικό πεδίο, η ένταξη δεν «έσβησε» αυτομάτως τις αντιθέσεις, αλλά άλλαξε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές εκφράζονταν. Από τη μία, η ευρωπαϊκή συμμετοχή είχε ήδη αποκτήσει ισχυρό συμβολισμό στη Μεταπολίτευση, ως συνέχεια της στρατηγικής του Καραμανλή. Από την άλλη, η αλλαγή κυβέρνησης το 1981 έφερε μια νέα ρητορική, που αρχικά αντιμετώπισε την ΕΟΚ με καχυποψία και τόνισε την ανάγκη «επαναδιαπραγμάτευσης» ή αναπροσαρμογής των όρων συμμετοχής (Κουροπαλάτης, 2004:72). Παρ' όλα αυτά, στην πράξη, το ευρωπαϊκό πλαίσιο παρέμεινε το βασικό πεδίο μέσα στο οποίο κινήθηκε η χώρα, με τις διαφωνίες να μετατοπίζονται σταδιακά από το «μέσα ή έξω» στο «πώς αξιοποιούμε τη συμμετοχή» (Ιωακειμίδης, 1997:72).

Εδώ εμφανίζεται και μια πρώτη, κρίσιμη αντίφαση που θα μας απασχολήσει σε όλο το κεφάλαιο: άλλο πράγμα είναι η πολιτική προσδοκία της ένταξης και άλλο η πραγματική ικανότητα του κράτους να μετατρέψει τη συμμετοχή σε παραγωγική αλλαγή. Με απλά λόγια, η Ελλάδα μπήκε στην Κοινότητα με μεγάλες ελπίδες, αλλά κουβαλούσε χρόνιες αδυναμίες στη δημόσια διοίκηση, στη φορολογική λειτουργία, στον τρόπο που σχεδιάζονταν οι πολιτικές και στον τρόπο που μοιράζονταν οι πόροι. Αυτές οι αδυναμίες δεν δημιουργήθηκαν το 1981, αλλά επηρέασαν καθοριστικά το πώς «δούλεψε» η ένταξη στην πράξη (Pagoulatos, 2003:137· Featherstone & Papadimitriou, 2008:215-218).

Αν δούμε το θέμα πιο μακροσκοπικά, η εικόνα που δίνουν οι μεταγενέστερες θεσμικές αξιολογήσεις είναι ότι η Ελλάδα, παρότι πέτυχε σημαντικές βελτιώσεις σε εισόδημα και υποδομές σε βάθος χρόνου, δυσκολεύτηκε να λύσει διαρθρωτικά προβλήματα που σχετίζονται με την παραγωγικότητα, τις επενδύσεις, τη λειτουργία της αγοράς και τη συνολική αποτελεσματικότητα του κράτους (OECD, 2023:35-41). Αυτό δεν αναιρεί την αρχική σημασία της ένταξης ούτε την πολιτική της αξία. Απλώς δείχνει ότι η «ευρωπαϊκή πορεία» δεν είναι αυτόματη συνταγή επιτυχίας: χρειάζεται και εσωτερική

ικανότητα να αλλάξεις, αλλιώς οι αδυναμίες συσσωρεύονται και αργότερα εμφανίζονται ως κρίση (IMF, 2024:21-26).

Έτσι, η περίοδος 1981-μέσα δεκαετίας 1980 μπορεί να διαβαστεί σαν το πρώτο κεφάλαιο μιας μακρύτερης ιστορίας. Από τη μία πλευρά, υπήρχε πραγματικό κλίμα ελπίδας: η χώρα είχε μπει σε ένα ισχυρό ευρωπαϊκό σχήμα, με πρόσβαση σε πολιτικές και πόρους, και με ένα νέο αίσθημα διεθνούς «ανήκειν» (Ιωακειμίδης, 1997:67). Από την άλλη, ήδη από τότε άρχισαν να φαίνονται τα όρια: το ζητούμενο δεν ήταν μόνο να πάρεις οφέλη, αλλά να μετασχηματίσεις την οικονομία και το κράτος ώστε να σταθείς ανταγωνιστικά μέσα σε ένα απαιτητικό ευρωπαϊκό περιβάλλον (Pagoulatos, 2003:140). Αυτή η ένταση ανάμεσα στις προσδοκίες και στις δυνατότητες θα γίνει πιο καθαρή στις επόμενες ενότητες, όταν θα δούμε πώς μεταβλήθηκε το παραγωγικό μοντέλο και πώς η Ελλάδα οδηγήθηκε, βήμα-βήμα, στο πλαίσιο της ΟΝΕ και τελικά στην κρίση.

9.2 Η ελληνική οικονομία εντός της ΕΟΚ: ανισορροπίες και διαρθρωτικές αδυναμίες

Καθώς περνούσαν τα πρώτα χρόνια της ένταξης, έγινε σταδιακά φανερό ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΟΚ, από μόνη της, δεν αρκούσε για να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε η οικονομία και το κράτος. Παρά τη θεσμική σταθερότητα και την εισροή κοινοτικών πόρων, πολλές από τις βασικές αδυναμίες της ελληνικής πολιτικής οικονομίας όχι μόνο παρέμειναν, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις ενισχύθηκαν (Pagoulatos, 2003:142). Η ΕΟΚ παρείχε ευκαιρίες, όμως η αξιοποίησή τους εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την εσωτερική ικανότητα σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της περιόδου ήταν ο έντονος ρόλος του κράτους στην οικονομία, όχι πάντα με όρους στρατηγικού σχεδιασμού, αλλά συχνά μέσα από πελατειακές πρακτικές και βραχυπρόθεσμες πολιτικές επιλογές. Όπως επισημαίνει ο Pagoulatos (2003:145), το ελληνικό κράτος λειτούργησε περισσότερο ως μηχανισμός αναδιανομής και λιγότερο ως μοχλός παραγωγικής ανασυγκρότησης. Οι κοινοτικοί πόροι και οι δημόσιες δαπάνες χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό για να στηρίξουν εισοδήματα και κοινωνικές ομάδες, χωρίς να συνοδεύονται από βαθιές μεταρρυθμίσεις που θα βελτίωναν την ανταγωνιστικότητα και την παραγωγικότητα της οικονομίας.

Παράλληλα, η δημόσια διοίκηση αντιμετώπιζε διαχρονικά προβλήματα αποτελεσματικότητας. Η πολυπλοκότητα των διαδικασιών, η αδυναμία συντονισμού μεταξύ υπουργείων και υπηρεσιών και η περιορισμένη αξιολόγηση πολιτικών δυσκόλευαν την πλήρη απορρόφηση και ουσιαστική αξιοποίηση των ευρωπαϊκών πόρων (Featherstone & Papadimitriou, 2008:215). Το αποτέλεσμα ήταν ότι, ενώ η Ελλάδα

λάμβανε σημαντική οικονομική στήριξη από την Κοινότητα, αυτή δεν μεταφραζόταν πάντα σε διαρθρωτική αλλαγή ή σε βιώσιμη ανάπτυξη.

Σε αυτό το πλαίσιο, άρχισαν να διαμορφώνονται και μακροοικονομικές ανισορροπίες. Η αύξηση των δημοσίων δαπανών, σε συνδυασμό με αδύναμη φορολογική βάση και περιορισμένη φορολογική συμμόρφωση, οδήγησε σε επίμονα δημοσιονομικά ελλείμματα. Αν και τα ελλείμματα αυτά δεν θεωρούνταν αρχικά απειλητικά, σταδιακά συσσωρεύτηκαν και δημιούργησαν δομικές πιέσεις στα δημόσια οικονομικά. Η ένταξη στην ΕΟΚ παρείχε ένα προστατευτικό περιβάλλον, αλλά ταυτόχρονα μείωσε την αίσθηση άμεσου κινδύνου, επιτρέποντας την αναβολή δύσκολων αποφάσεων (IMF, 2024:21-26 & 32-35).

Ένα ακόμη κρίσιμο ζήτημα ήταν η χαμηλή παραγωγικότητα σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Παρά τις βελτιώσεις στο βιοτικό επίπεδο, η ελληνική οικονομία παρέμενε λιγότερο ανταγωνιστική, με περιορισμένες επενδύσεις σε τεχνολογία, καινοτομία και ανθρώπινο κεφάλαιο (OECD, 2023:35-41 & 48-50). Η παραγωγική βάση δεν εκσυγχρονίστηκε με τον ρυθμό που απαιτούσε η συμμετοχή σε μια ολοένα πιο απαιτητική ευρωπαϊκή αγορά. Αυτό σήμαινε ότι η σύγκλιση με τις ανεπτυγμένες χώρες της ΕΟΚ ήταν περισσότερο ονομαστική παρά ουσιαστική.

Οι θεσμικές αξιολογήσεις των τελευταίων ετών φωτίζουν εκ των υστέρων αυτή την περίοδο με μεγαλύτερη καθαρότητα. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, πολλές από τις αδυναμίες που αναδείχθηκαν κατά την κρίση του 2010 είχαν βαθιές ρίζες στη μεταπολιτευτική περίοδο και ενισχύθηκαν μέσα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο χωρίς να αντιμετωπιστούν έγκαιρα (OECD, 2023:17-21). Αντίστοιχα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο επισημαίνει ότι η χαμηλή θεσμική αποτελεσματικότητα και η περιορισμένη μεταρρυθμιστική ικανότητα συνέβαλαν στη συσσώρευση ανισορροπιών πολύ πριν από την έκρηξη της κρίσης (IMF, 2024:5-9).

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι αυτές οι εξελίξεις δεν σημαίνουν πως η ένταξη στην ΕΟΚ «προκάλεσε» τα προβλήματα. Πιο σωστά, η ένταξη λειτούργησε ως πλαίσιο μέσα στο οποίο οι υφιστάμενες αδυναμίες είτε αντιμετωπίζονταν είτε αναπαράγονταν. Στην ελληνική περίπτωση, η επιλογή να δοθεί προτεραιότητα στην κοινωνική και πολιτική σταθερότητα, μέσω εκτεταμένης αναδιανομής και κρατικής παρέμβασης, συχνά υπερίσχυσε της ανάγκης για βαθιές θεσμικές αλλαγές (Pagoulatos, 2003:145· Featherstone & Papadimitriou, 2008:6-8).

Συνοψίζοντας, η περίοδος μετά το 1981 χαρακτηρίστηκε από μια ιδιότυπη συνύπαρξη προόδου και στασιμότητας. Από τη μία πλευρά, η Ελλάδα βελτίωσε αισθητά το επίπεδο διαβίωσης και εδραιώθηκε θεσμικά στην Ευρώπη. Από την άλλη, η οικονομία συνέχισε να λειτουργεί με δομικές αδυναμίες που υπονόμειναν τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα. Αυτές οι ανισορροπίες δεν έγιναν αμέσως ορατές, αλλά αποτέλεσαν το υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα οικοδομηθούν οι επόμενες εξελίξεις: η μεταβολή του

παραγωγικού μοντέλου και η σταδιακή απομάκρυνση από τη μεταποίηση προς μια οικονομία υπηρεσιών, ζήτημα που θα εξεταστεί στην επόμενη ενότητα.

9.3 Μεταβολές του παραγωγικού μοντέλου: αποβιομηχάνιση και ενίσχυση του τομέα των υπηρεσιών

Ένα από τα πιο καθοριστικά -και μακροπρόθεσμα- χαρακτηριστικά της ελληνικής πορείας μετά την ένταξη στην ΕΟΚ ήταν η σταδιακή μεταβολή του παραγωγικού μοντέλου. Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, η ελληνική οικονομία άρχισε να απομακρύνεται από τη μεταποίηση και τη βιομηχανική παραγωγή και να στρέφεται όλο και περισσότερο προς τον τομέα των υπηρεσιών. Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν απότομη ούτε αποτέλεσμα μίας μόνο πολιτικής απόφασης· αντίθετα, προέκυψε μέσα από μια σειρά επιλογών, αδυναμιών και εξωτερικών πιέσεων που λειτούργησαν σωρευτικά (Pagoulatos, 2003:150).

Η ελληνική μεταποίηση, ήδη πριν από την ένταξη, χαρακτηριζόταν από μικρό μέγεθος επιχειρήσεων, περιορισμένη τεχνολογική αναβάθμιση και χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα. Η συμμετοχή στην κοινή αγορά της ΕΟΚ αύξησε τον ανταγωνισμό, καθώς οι ελληνικές επιχειρήσεις κλήθηκαν να λειτουργήσουν σε ένα περιβάλλον όπου κυριαρχούσαν ισχυρότερες και τεχνολογικά ανώτερες ευρωπαϊκές βιομηχανίες. Αντί η πίεση αυτή να οδηγήσει σε έναν συστηματικό εκσυγχρονισμό της παραγωγικής βάσης, σε πολλές περιπτώσεις οδήγησε σε συρρίκνωση ή και κλείσιμο βιομηχανικών μονάδων, ιδιαίτερα σε κλάδους χαμηλής προστιθέμενης αξίας (Pagoulatos, 2003:153).

Παράλληλα, η οικονομική πολιτική της περιόδου έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στη στήριξη εισοδημάτων και στην κατανάλωση παρά στις επενδύσεις στην παραγωγή. Οι κοινοτικοί πόροι, αν και σημαντικοί σε μέγεθος, δεν κατευθύνθηκαν συστηματικά σε δράσεις που θα ενίσχυαν τη βιομηχανική ανασυγκρότηση ή την τεχνολογική αναβάθμιση της οικονομίας (Pagoulatos, 2003:160). Έτσι, ενώ βελτιώθηκαν οι υποδομές και το βιοτικό επίπεδο, δεν οικοδομήθηκε μια ισχυρή και εξωστρεφής παραγωγική βάση.

Αντίθετα, ο τομέας των υπηρεσιών άρχισε να αποκτά ολοένα και μεγαλύτερο βάρος. Το εμπόριο, ο τουρισμός, οι μεταφορές, οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες και, αργότερα, το real estate εξελίχθηκαν σε βασικούς πυλώνες της οικονομικής δραστηριότητας. Η στροφή αυτή ενισχύθηκε και από τη σχετική ευκολία ανάπτυξης των υπηρεσιών σε σχέση με τη βιομηχανία, αλλά και από το θεσμικό και διοικητικό περιβάλλον, το οποίο δεν ευνοούσε μακροπρόθεσμες παραγωγικές επενδύσεις (OECD, 2023:48-53).

Η αποβιομηχάνιση δεν σήμαινε μόνο απώλεια θέσεων εργασίας στη μεταποίηση, αλλά και βαθύτερες επιπτώσεις στη δομή της οικονομίας. Η εξάρτηση από υπηρεσίες με χαμηλότερη παραγωγικότητα και υψηλή ευαισθησία στους οικονομικούς κύκλους αύξησε τη μακροοικονομική ευαλωτότητα της χώρας. Επιπλέον, η περιορισμένη ανάπτυξη της μεταποίησης σήμαινε μικρότερη εξαγωγική βάση και αυξημένη εξάρτηση

από εισαγωγές, γεγονός που επιβάρυνε το εμπορικό ισοζύγιο σε βάθος χρόνου (OECD, 2023:53-56).

Με την απόσταση του χρόνου, οι σύγχρονες αξιολογήσεις συγκλίνουν στο ότι η μεταβολή του παραγωγικού μοντέλου αποτέλεσε έναν από τους βασικούς παράγοντες που υπονόμισαν τη βιωσιμότητα της ανάπτυξης. Ο ΟΟΣΑ επισημαίνει ότι η Ελλάδα εισήλθε στην κρίση με μια οικονομία υπερβολικά προσανατολισμένη στις υπηρεσίες και ανεπαρκώς θωρακισμένη σε όρους παραγωγικότητας και εξαγωγών (OECD, 2023”56-58). Η αποβιομηχάνιση, λοιπόν, δεν ήταν απλώς ένα στατιστικό φαινόμενο, αλλά κρίσιμο στοιχείο για να κατανοήσουμε γιατί οι ανισορροπίες που περιγράφηκαν στην προηγούμενη ενότητα κατέληξαν, τελικά, σε συστημική κρίση.

9.4 Από την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE)

Η μετάβαση της Ελλάδας από την πλήρη συμμετοχή στην ΕΟΚ προς την Οικονομική και Νομισματική Ένωση αποτέλεσε μια από τις πιο καθοριστικές επιλογές της μεταπολιτευτικής περιόδου. Αν η ένταξη του 1981 είχε κυρίως πολιτικό και θεσμικό χαρακτήρα, η ένταξη στην ONE και, αργότερα, στο ευρώ σήμαινε κάτι βαθύτερο: την αποδοχή ενός κοινού νομισματικού πλαισίου και την απώλεια της εθνικής νομισματικής πολιτικής ως εργαλείου προσαρμογής (Tsoukalis, 1997:141· Featherstone, 2011:192-201).

Η απόφαση αυτή δεν ήταν αυτονόητη ούτε τεχνικά ουδέτερη. Στη δεκαετία του 1990, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση πήρε σαφή κατεύθυνση προς τη νομισματική ενοποίηση, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ να θέτει συγκεκριμένα κριτήρια για τη συμμετοχή στην ONE. Για την Ελλάδα, η προοπτική του ευρώ συνδέθηκε έντονα με πολιτικά και συμβολικά στοιχεία: η συμμετοχή στον «σκληρό πυρήνα» της Ευρώπης θεωρήθηκε απόδειξη ότι η χώρα είχε ξεπεράσει τις παθογένειες του παρελθόντος και είχε πετύχει σύγκλιση με τις ανεπτυγμένες οικονομίες της ΕΕ (Pagoulatos, 2003:169-170).

Στο εσωτερικό, το ευρώ παρουσιάστηκε ως μηχανισμός πειθαρχίας και εκσυγχρονισμού. Η υιοθέτηση αυστηρών δημοσιονομικών κανόνων και χαμηλού πληθωρισμού εκτιμήθηκε ότι θα ανάγκαζε το κράτος να λειτουργήσει πιο ορθολογικά και να περιορίσει χρόνιες πρακτικές ελλειμματικής διαχείρισης (Featherstone, 2011:201-202). Με άλλα λόγια, η ONE αντιμετωπίστηκε όχι μόνο ως οικονομικό εργαλείο, αλλά και ως μοχλός εσωτερικής μεταρρύθμισης.

Ωστόσο, πίσω από αυτή την αισιόδοξη αφήγηση, υπήρχαν σημαντικές ασυμμετρίες. Όπως επισημαίνει ο Featherstone (2011:203), η ελληνική οικονομία εισήλθε στην ONE χωρίς να έχει προηγουμένως επιλύσει βασικά διαρθρωτικά προβλήματα, όπως η χαμηλή παραγωγικότητα, η αδύναμη φορολογική διοίκηση και η περιορισμένη ανταγωνιστικότητα. Η νομισματική ένωση αφαίρεσε εργαλεία προσαρμογής, όπως η υποτίμηση, χωρίς να έχει εξασφαλιστεί ότι το κράτος και η οικονομία μπορούν να προσαρμοστούν μέσω άλλων μηχανισμών.

Η ένταξη στο ευρώ έφερε, βραχυπρόθεσμα, οφέλη. Τα επιτόκια μειώθηκαν, η πρόσβαση σε χρηματοδότηση έγινε ευκολότερη και η αίσθηση οικονομικής σταθερότητας ενισχύθηκε. Ωστόσο, αυτή η περίοδος ευκολότερου δανεισμού δεν συνοδεύτηκε από αντίστοιχη ενίσχυση της παραγωγικής βάσης. Αντίθετα, ενίσχυσε τάσεις κατανάλωσης και επενδύσεων σε μη εμπορεύσιμους τομείς, όπως οι υπηρεσίες και η ακίνητη περιουσία, εντείνοντας τις ανισορροπίες που είχαν ήδη διαμορφωθεί από τη δεκαετία του 1980 (Pagoulatos, 2003:173).

Οι μεταγενέστερες διεθνείς αξιολογήσεις επιβεβαιώνουν αυτή την εικόνα. Ο ΟΟΣΑ και το ΔΝΤ υπογραμμίζουν ότι η είσοδος στην ΟΝΕ προσέφερε σταθερότητα, αλλά ταυτόχρονα «έκρυσε» για ένα διάστημα τα διαρθρωτικά προβλήματα, επιτρέποντας τη συσσώρευση χρέους και ανισορροπιών (OECD, 2023:54-55· IMF, 2024:27-31). Η Ελλάδα συμμετείχε σε μια νομισματική ένωση σχεδιασμένη για οικονομίες με υψηλότερη παραγωγικότητα και ισχυρότερους θεσμούς, χωρίς να έχει ολοκληρώσει τη δική της εσωτερική προσαρμογή.

Συνολικά, η πορεία προς την ΟΝΕ μπορεί να ιδωθεί ως συνέχεια της ευρωπαϊκής στρατηγικής που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970. Ήταν μια πολιτική επιλογή με σαφή προσανατολισμό και ισχυρό συμβολισμό, αλλά και με κόστος. Η ένταξη στο ευρώ ενίσχυσε την ευρωπαϊκή ταυτότητα της χώρας, όμως ταυτόχρονα περιόρισε τα περιθώρια διαχείρισης κρίσεων. Αυτή η αντίφαση (ανάμεσα στη σταθερότητα που προσέφερε το κοινό νόμισμα και στις αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας) θα αποδειχθεί κρίσιμη όταν, λίγα χρόνια αργότερα, η χώρα βρεθεί αντιμέτωπη με τη μεγαλύτερη οικονομική κρίση της σύγχρονης ιστορίας της.

9.5 Το ευρώ ως πολιτική και οικονομική επιλογή: ευκαιρίες και περιορισμοί

Η υιοθέτηση του ευρώ από την Ελλάδα δεν υπήρξε απλώς ένα τεχνικό βήμα οικονομικής πολιτικής, αλλά μια βαθιά πολιτική επιλογή με ισχυρό συμβολισμό. Για την ελληνική πολιτική ηγεσία, το κοινό νόμισμα σήμαινε την οριστική ένταξη της χώρας στον «σκληρό πυρήνα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τη θεσμική κατοχύρωση της ευρωπαϊκής της πορείας (Featherstone, 2011:202-203). Το ευρώ αντιμετωπίστηκε ως εγγύηση σταθερότητας, αξιοπιστίας και εκσυγχρονισμού, τόσο προς το εσωτερικό όσο και προς τις διεθνείς αγορές.

Σε πρακτικό επίπεδο, τα πρώτα χρόνια της συμμετοχής στο ευρώ συνοδεύτηκαν από απτά οφέλη. Η μείωση των επιτοκίων, η ευκολότερη πρόσβαση σε χρηματοδότηση και η ενίσχυση της εμπιστοσύνης δημιούργησαν συνθήκες οικονομικής επέκτασης. Η σταθερότητα του νομίσματος περιόρισε τον πληθωρισμό και έδωσε την αίσθηση ότι οι παλιές αβεβαιότητες του παρελθόντος είχαν ξεπεραστεί. Για ένα διάστημα, η συμμετοχή στο ευρώ λειτούργησε ως «ασπίδα» απέναντι σε εξωτερικούς κραδασμούς, ενισχύοντας την εικόνα της Ελλάδας ως κανονικού ευρωπαϊκού κράτους (Tsoukalis, 1997:146-147).

Ωστόσο, τα οφέλη αυτά συνοδεύτηκαν και από σημαντικούς περιορισμούς. Με την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος, η Ελλάδα έχασε βασικά εργαλεία οικονομικής

προσαρμογής, όπως η ανεξάρτητη νομισματική πολιτική και η δυνατότητα υποτίμησης. Σε ένα περιβάλλον όπου η παραγωγικότητα παρέμενε χαμηλή και η ανταγωνιστικότητα περιορισμένη, η απουσία αυτών των εργαλείων αύξησε την εξάρτηση από τον δανεισμό και τη δημοσιονομική πολιτική (Featherstone, 2011:203-204).

Παράλληλα, το ευρώ λειτούργησε ως μηχανισμός που «έκρυσε» προσωρινά τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας. Η εύκολη πρόσβαση σε φθινό δανεισμό επέτρεψε τη συνέχιση πολιτικών που ενίσχυαν την κατανάλωση και όχι την παραγωγή, χωρίς να δημιουργείται άμεση πίεση για μεταρρυθμίσεις (OECD, 2023:59-64). Όπως επισημαίνει και το ΔΝΤ, η περίοδος πριν από την κρίση χαρακτηρίστηκε από συσσώρευση ανισορροπιών που δεν έγιναν έγκαιρα αντιληπτές λόγω του προστατευτικού πλαισίου της ONE (IMF, 2024:27-31).

Με την απόσταση του χρόνου, το ευρώ μπορεί να ιδωθεί ως μια επιλογή με διττό χαρακτήρα. Από τη μία πλευρά, παγίωσε την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας και προσέφερε σταθερότητα. Από την άλλη, περιόρισε την ευελιξία της οικονομικής πολιτικής και ανέδειξε με σκληρό τρόπο τις εσωτερικές αδυναμίες. Αυτή η αντίφαση θα αποδειχθεί καθοριστική όταν το διεθνές οικονομικό περιβάλλον αλλάξει και η Ελλάδα βρεθεί αντιμέτωπη με την κρίση χρέους του 2010, θέμα που εξετάζεται στην επόμενη ενότητα.

9.6 Η κρίση χρέους του 2010 και η επιβολή των Μνημονίων: ιστορική αποτίμηση

Η έκρηξη της ελληνικής κρίσης χρέους το 2010 συχνά παρουσιάζεται στον δημόσιο λόγο ως ένα ξαφνικό γεγονός, σχεδόν ως «ατύχημα». Ωστόσο, αν εξεταστεί ιστορικά, γίνεται σαφές ότι η κρίση δεν προέκυψε απότομα, αλλά αποτέλεσε το αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας συσσώρευσης ανισορροπιών που είχαν διαμορφωθεί ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της ευρωπαϊκής ένταξης (Featherstone, 2011:208-209). Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 λειτούργησε περισσότερο ως καταλύτης παρά ως βασική αιτία.

Στο επίκεντρο της κρίσης βρέθηκε το υψηλό δημόσιο χρέος και τα χρόνια δημοσιονομικά ελλείμματα. Η συμμετοχή στην ONE είχε προσφέρει για χρόνια φθινό δανεισμό και πρόσβαση στις αγορές, χωρίς όμως να συνοδευτεί από αντίστοιχη ενίσχυση της παραγωγικής βάσης ή από ουσιαστικό έλεγχο των δημόσιων οικονομικών (Pagoulatos, 2003:181-182· Featherstone, 2011:212-213). Όταν η εμπιστοσύνη των αγορών κλονίστηκε, η Ελλάδα βρέθηκε εκτεθειμένη, χωρίς νομισματικά εργαλεία άμυνας και με περιορισμένα περιθώρια ελιγμών.

Η προσφυγή στους μηχανισμούς στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου το 2010 σήμανε την έναρξη της μνημονιακής περιόδου. Τα Μνημόνια δεν αποτέλεσαν απλώς πακέτα χρηματοδότησης, αλλά ένα συνολικό πλαίσιο οικονομικής και θεσμικής επιτήρησης, με έμφαση στη δημοσιονομική προσαρμογή και στις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις (IMF, 2024:19-23). Για πρώτη φορά

από τη Μεταπολίτευση, η άσκηση οικονομικής πολιτικής συνδέθηκε άμεσα με εξωτερικούς όρους και δεσμεύσεις.

Οι κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες υπήρξαν βαθιές. Η ύφεση που ακολούθησε ήταν από τις εντονότερες σε καιρό ειρήνης, με σημαντική αύξηση της ανεργίας, μείωση εισοδημάτων και επιδείνωση κοινωνικών δεικτών. Παράλληλα, η έντονη λιτότητα υπονόμωσε τη κοινωνική συνοχή και ενίσχυσε την αίσθηση απώλειας κυριαρχίας, τροφοδοτώντας πολιτική αστάθεια και αμφισβήτηση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος (Featherstone, 2011:218-219).

Με την απόσταση του χρόνου, οι θεσμικές αποτιμήσεις είναι πιο ισορροπημένες. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναγνωρίζει ότι τα προγράμματα στήριξης συνέβαλαν στη δημοσιονομική σταθεροποίηση και στην αποτροπή μιας ανεξέλεγκτης χρεοκοπίας, αλλά ταυτόχρονα επισημαίνει ότι το κοινωνικό κόστος υπήρξε ιδιαίτερα υψηλό (European Commission, 2024:8-12). Αντίστοιχα, το ΔΝΤ υπογραμμίζει ότι η ένταση και η ταχύτητα της προσαρμογής επιβάρυναν την οικονομία, ιδίως στα πρώτα χρόνια εφαρμογής των προγραμμάτων (IMF, 2024:31-35).

Σε ιστορική προοπτική, η κρίση του 2010 μπορεί να ιδωθεί ως σημείο καμπής της ελληνικής ευρωπαϊκής πορείας. Ανέδειξε με τον πιο σαφή τρόπο τα όρια ενός μοντέλου ανάπτυξης που βασίστηκε στην κατανάλωση, στον δανεισμό και στη θεσμική ανολοκλήρωτη προσαρμογή. Ταυτόχρονα, κατέδειξε ότι η συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην ΟΝΕ δεν αναιρεί την ανάγκη εσωτερικής μεταρρύθμισης, αλλά την καθιστά ακόμη πιο επιτακτική. Αυτή η διπλή διάσταση -προστασία και περιορισμός- αποτελεί κεντρικό στοιχείο για την τελική αποτίμηση της ελληνικής ένταξης, η οποία εξετάζεται στην επόμενη και τελευταία ενότητα του κεφαλαίου.

9.7 Συνέχεια ή ρήξη; Η μακρά σκιά της ένταξης στην ΕΟΚ

Το ερώτημα αν η ελληνική ευρωπαϊκή πορεία συνιστά μια γραμμική συνέχεια ή αν διακόπτεται από ρήξεις, όπως η κρίση του 2010, δεν έχει μονοσήμαντη απάντηση. Από τη μία πλευρά, η ένταξη στην ΕΟΚ και αργότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση αποτέλεσε σταθερό στρατηγικό προσανατολισμό της χώρας από τη Μεταπολίτευση και μετά. Από την άλλη, η οικονομική κρίση ανέδειξε τα όρια αυτής της πορείας, αποκαλύπτοντας βαθύτερες δομικές αδυναμίες που δεν αντιμετωπίστηκαν έγκαιρα (Featherstone, 2011:206).

Σε επίπεδο συνέχειας, η ευρωπαϊκή ένταξη λειτούργησε ως βασικός άξονας πολιτικής σταθερότητας. Η Ελλάδα παρέμεινε θεσμικά ενταγμένη στην ευρωπαϊκή οικογένεια ακόμη και στις πιο δύσκολες στιγμές της κρίσης, γεγονός που συνέβαλε στην αποτροπή ακραίων σεναρίων οικονομικής και πολιτικής αποσταθεροποίησης (European Commission, 2024:6-9). Το ευρωπαϊκό πλαίσιο, παρά τους περιορισμούς που επέβαλε, παρείχε μηχανισμούς στήριξης και ένα θεσμικό περιβάλλον εντός του οποίου η χώρα μπορούσε να ανακάμψει.

Ωστόσο, η κρίση ανέδειξε και στοιχεία ρήξης. Για πρώτη φορά μετά το 1981, η ευρωπαϊκή συμμετοχή δεν ταυτίστηκε αυτονόητα με κοινωνική πρόοδο και βελτίωση του βιοτικού επιπέδου. Αντίθετα, συνδέθηκε στη συλλογική εμπειρία με λιτότητα, επιτήρηση και περιορισμό της εθνικής αυτονομίας στη χάραξη πολιτικής (IMF, 2024:27-31). Αυτή η εμπειρία επηρέασε βαθιά τη σχέση της κοινωνίας με το ευρωπαϊκό εγχείρημα και αμφισβήτησε την αρχική αισιοδοξία που συνόδευσε την ένταξη.

Με την απόσταση του χρόνου, γίνεται σαφές ότι η κρίση δεν ακυρώνει τη σημασία της ένταξης, αλλά αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο αυτή αξιολογείται. Οι σύγχρονες αναλύσεις συγκλίνουν στο ότι η ευρωπαϊκή συμμετοχή προσέφερε σταθερότητα και θεσμικό πλαίσιο, αλλά δεν υποκατέστησε την ανάγκη για εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, παραγωγική ανασυγκρότηση και αποτελεσματικό κράτος (OECD, 2023:62-66). Η αποτυχία να αξιοποιηθούν πλήρως οι ευκαιρίες της ένταξης συνέβαλε στη συσσώρευση ανισορροπιών που κορυφώθηκαν με την κρίση.

Συνολικά, η ελληνική ευρωπαϊκή διαδρομή μπορεί να ιδωθεί ως μια πορεία συνέχειας με κρίσιμες ρήξεις στο εσωτερικό της. Η ένταξη στην ΕΟΚ αποτέλεσε ιστορική τομή με σαφή πολιτική και γεωστρατηγική σημασία, αλλά η μακροχρόνια βιωσιμότητα αυτής της επιλογής εξαρτήθηκε -και εξακολουθεί να εξαρτάται- από την ικανότητα της χώρας να μετασχηματίσει τις δομές της. Υπό αυτή την έννοια, η κρίση του 2010 δεν ήταν το τέλος της ευρωπαϊκής πορείας, αλλά μια σκληρή υπενθύμιση ότι η συμμετοχή στην Ευρώπη δεν είναι μόνο δικαίωμα, αλλά και διαρκής πρόκληση.

Συμπεράσματα

Κλείνοντας, η περίοδος 1975-1981 υπήρξε για την Ελλάδα μια εποχή καθοριστικών επιλογών και βαθιών μετασχηματισμών, με κορυφαία στιγμή την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Η ανάλυση των γεγονότων δείχνει ότι η επιλογή αυτή δεν ήταν ούτε συγκυριακή ούτε στενά οικονομική. Αντίθετα, αποτέλεσε μια συνειδητή στρατηγική απόφαση με έντονο πολιτικό, θεσμικό και γεωστρατηγικό χαρακτήρα, η οποία στόχευε στην οριστική αγκύρωση της χώρας στον δημοκρατικό και δυτικό κόσμο μετά την τραυματική εμπειρία της δικτατορίας (Ριζάς, 2019:35-38).

Η μεταπολιτευτική ηγεσία, με κεντρικό πρόσωπο τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, αντιλήφθηκε ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση μπορούσε να λειτουργήσει ως εγγύηση δημοκρατικής σταθερότητας, διεθνούς ασφάλειας και πολιτικής κανονικότητας. Η ιστορική εξέλιξη επιβεβαίωσε σε μεγάλο βαθμό αυτή την εκτίμηση. Η δημοκρατίαεδραιώθηκε, το κράτος δικαίου ενισχύθηκε και η Ελλάδα εντάχθηκε μόνιμα στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, αποφεύγοντας τον κίνδυνο πολιτικής απομόνωσης που είχε σημαδέψει προηγούμενες περιόδους της ιστορίας της (Featherstone & Papadimitriou, 2008, 24-27 & 41-44).

Οι διαπραγματεύσεις ένταξης υπήρξαν δύσκολες, αλλά κατέληξαν επιτυχώς χάρη στην ισχυρή πολιτική βούληση και τη διπλωματική ευελιξία της ελληνικής πλευράς. Παρά τις επιφυλάξεις ορισμένων κρατών-μελών και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με τη βιωσιμότητα της ελληνικής οικονομίας και τη σταθερότητα του νέου δημοκρατικού καθεστώτος, η προσωπική διπλωματία του Καραμανλή, σε συνδυασμό με το διεθνές κλίμα της εποχής, υπήρξε καθοριστική (Σβολόπουλος, 1993:312· Ιωακειμίδης, 1997:62). Το γεγονός ότι η Ελλάδα έγινε πλήρες μέλος της ΕΟΚ σε ιδιαίτερα σύντομο χρονικό διάστημα αναδεικνύει ότι, σε κρίσιμες ιστορικές στιγμές, οι πολιτικοί συσχετισμοί και οι στρατηγικές επιλογές μπορούν να υπερισχύσουν των στενών οικονομικών κριτηρίων (Karamouzi, 2014:49-50).

Στο εσωτερικό, η ευρωπαϊκή προοπτική προκάλεσε έντονες πολιτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις, χωρίς όμως να οδηγήσει σε βαθύ ή μόνιμο διχασμό. Παρά τις

αρχικές αντιρρήσεις της αντιπολίτευσης και ιδιαίτερα του ΠΑΣΟΚ και της Αριστεράς, η ευρωπαϊκή πορεία σταδιακά έγινε κοινός τόπος του πολιτικού συστήματος. Η επιλογή της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ μετά το 1981 να διαχειριστεί ρεαλιστικά τη συμμετοχή στην ΕΟΚ, διεκδικώντας παράλληλα πρόσθετα οφέλη, όπως τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας ευρύτερης πολιτικής συναίνεσης υπέρ της ευρωπαϊκής ένταξης (Pagoulatos, 2003:78-79 & 101-102).

Ωστόσο, η μεταγενέστερη πορεία της Ελλάδας εντός της ΕΟΚ και αργότερα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανέδειξε και τις αδυναμίες αυτής της στρατηγικής. Η αρχική ευφορία της ένταξης δεν συνοδεύτηκε από τον απαιτούμενο μετασχηματισμό του κράτους και της οικονομίας. Διαρθρωτικά προβλήματα, όπως η χαμηλή παραγωγικότητα, η αδύναμη δημόσια διοίκηση και η έλλειψη μακρόπνοης αναπτυξιακής στρατηγικής, περιορίσαν την ουσιαστική οικονομική σύγκλιση με την Ευρώπη (Featherstone, 2011:200-201). Η σταδιακή αποβιομηχάνιση και η στροφή προς μια οικονομία υπηρεσιών αύξησαν τη μακροοικονομική ευαλωτότητα της χώρας, ιδιαίτερα σε συνθήκες διεθνούς κρίσης.

Η ένταξη στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση και η υιοθέτηση του ευρώ αποτέλεσαν συνέχεια της ίδιας ευρωπαϊκής στρατηγικής, αλλά και σημείο καμπής. Το κοινό νόμισμα προσέφερε σταθερότητα και φθινό δανεισμό, όμως ταυτόχρονα περιόρισε τα εργαλεία οικονομικής προσαρμογής και «έκρυσε» προσωρινά τις συσσωρευμένες ανισορροπίες (OECD, 2023:64-69). Όταν το διεθνές οικονομικό περιβάλλον άλλαξε, η Ελλάδα βρέθηκε εκτεθειμένη, οδηγούμενη στην κρίση χρέους του 2010 και στην επιβολή των Μνημονίων.

Η κρίση και η μνημονιακή περίοδος αποτέλεσαν βαθιά τομή στην ελληνική ευρωπαϊκή εμπειρία. Ανέδειξαν με σκληρό τρόπο ότι η ευρωπαϊκή συμμετοχή δεν αρκεί από μόνη της για να εξασφαλίσει βιώσιμη ανάπτυξη και κοινωνική ευημερία. Ταυτόχρονα, όμως, επιβεβαίωσαν ότι η παραμονή της Ελλάδας εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ευρωζώνης λειτούργησε ως παράγοντας σταθερότητας και αποτροπής ακραίων εξελίξεων (European Commission, 2024:6-9 & 28-31· IMF, 2024:26-30).

Συνολικά, η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ υπήρξε μια ιστορική τομή με μακροχρόνιες και σύνθετες συνέπειες. Δεν αποτέλεσε ούτε πανάκεια ούτε αποτυχία. Υπήρξε μια επιλογή που άνοιξε σημαντικές δυνατότητες, αλλά ταυτόχρονα ανέδειξε την ανάγκη εσωτερικής προσαρμογής και θεσμικής ωρίμανσης. Όπως εύστοχα σημείωσε ο Σβολόπουλος (1997:411-413), η ευρωπαϊκή ένταξη «άλλαξε το μέλλον της Ελλάδας», όχι επειδή εξάλειψε τα προβλήματα, αλλά επειδή επανακαθόρισε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτά έπρεπε να αντιμετωπιστούν.

Σήμερα, κοιτάζοντας πίσω, η περίοδος 1975-1981 υπενθυμίζει ότι με πολιτική διορατικότητα, τόλμη και κοινωνική συναίνεση, ακόμη και μια μικρή χώρα μπορεί να κατοχυρώσει τη θέση της στο διεθνές σύστημα. Η Ελλάδα του 21ου αιώνα, παρά τις κρίσεις και τις δοκιμασίες, παραμένει αναπόσπαστο μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτό το γεγονός αποτελεί το πιο διαρκές κληροδότημα της γενιάς της Μεταπολίτευσης και του Κωνσταντίνου Καραμανλή προς τις επόμενες γενιές.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Πρωτογενείς Πηγές

- Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1992). Η Ανοδική Πορεία, 1946-1956. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα* (Τόμ. 1). Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής / Εκδοτική Αθηνών.
- Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1993). Οκταετία Δημιουργίας, 1956-1963. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα* (Τόμ. 2). Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής / Εκδοτική Αθηνών.
- Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1994α). Οκταετία Δημιουργίας, 1956-1963. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα* (Τόμ. 3). Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής / Εκδοτική Αθηνών.
- Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1994β). Οκταετία Δημιουργίας, 1956-1963. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα* (Τόμ. 4). Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής / Εκδοτική Αθηνών.
- Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1994γ). Περίοδος Δοκιμασίας, 1963-1974. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα* (Τόμ. 6). Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής / Εκδοτική Αθηνών.
- Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1995α). Οκταετία Δημιουργίας, 1956-1963. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα* (Τόμ. 5). Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής / Εκδοτική Αθηνών.
- Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1995β). Περίοδος Δοκιμασίας, 1963-1974. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα* (Τόμ. 7). Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής / Εκδοτική Αθηνών.
- Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1995γ). Η Ελλάδα στην Ευρώπη, 1977-1980. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα*. Εκδοτική Αθηνών / Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής. ISBN 960-213-265-5
- Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1996α). Αναστήλωση της Δημοκρατίας, 1974-1977. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα* (Τόμ. 8). Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής / Εκδοτική Αθηνών.
- Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1996β). Η Ελλάδα στην Ευρώπη, 1977-1980. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα*. Εκδοτική Αθηνών / Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής. ISBN 960-213-349-X

Σβολόπουλος, Κ. (Επιμ.). (1997). Πρόεδρος της Δημοκρατίας, 1980-1995. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα & κείμενα*. Εκδοτική Αθηνών / Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής. ISBN 960-213-371-6

International Monetary Fund. (2024). *Greece: 2023 Article IV consultation—Press release; staff report; and statement by the Executive Director for Greece* (IMF Staff Country Report No. 2024/023). IMF. <https://doi.org/10.5089/9798400263262.002>

Δευτερογενείς Πηγές

European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs. (2024). *Post-Programme Surveillance Report: Greece, Autumn 2024* (Institutional Paper 299). European Union. https://economy-finance.ec.europa.eu/document/download/ca50fb99-491f-449b-96c2-6904e2efa8fc_en?filename=ip299_en.pdf

Featherstone, K. (2011). The Greek sovereign debt crisis and EMU: A failing state in a skewed regime. *Journal of Common Market Studies*, 49(2), 193-217.

Featherstone, K., & Papadimitriou, D. (2008). *The limits of Europeanization: Reform capacity and policy conflict in Greece*. Palgrave Macmillan.

Karamouzi, E. (2014). *Greece, the EEC and the Cold War, 1974–1979: The second enlargement*. Palgrave Macmillan.

Michalski, A., & Wallace, H. (1992). *The European Community: The challenge of enlargement* (2nd ed.). Royal Institute of International Affairs. ISBN 0-905031-56-3

Milward, A. S. (1999). *The European rescue of the nation-state* (2nd ed.). Routledge.

OECD. (2023). *OECD Economic Surveys: Greece 2023*. OECD Publishing.
https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/01/oecd-economic-surveys-greece-2023_1cdf7c70/c5f11cd5-en.pdf

Pagoulatos, G. (2003). *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Postwar to EMU*. Palgrave Macmillan.

Radaelli, C. M. (2000). *Whither Europeanization? Concept stretching and substantive change*. *European Integration Online Papers*, 4(8), 1-26.

Tsoukalis, L. (1997). *The New European Economy Revisited*. Oxford University Press.
ISBN 978-0-19-877477-8

Σβολόπουλος, Κ. Δ. (2001). *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981 (Τόμος Β')*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Ιωακειμίδης, Π. Κ. (1997). *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση 1981-1996: Επιλογή βιβλιογραφίας ελληνικής και ξενόγλωσσης - περιεχόμενο, προβλήματα, συνέπειες και προοπτικές του εξευρωπαϊσμού στην Ελλάδα*. Θεμέλιο.

Κουροπαλάτης, Χ. Θ. (2004). *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Μια αποτίμηση για την περίοδο 1981-2004*. *Ανιστόρητον: Ιστοριογραφικά*, 4(Ιστ16). Ανακτήθηκε από

Ριζάς, Σ. (2019). *Η Ελλάδα στην Ευρώπη: Πολιτική ιστορία της ένταξης*. Πατάκης.

Τσατσάνη, Π. (2024). *Η είσοδος της Ελλάδας στην ΕΟΚ: Θέσεις και αντιπαραθέσεις στο δημόσιο διάλογο [Διπλωματική εργασία]*. ΕΑΠ.
<https://apothesis.eap.gr/archive/item/204598?lang=el>